S. C. I. W. van Musschenbroek, Iets over de Inlandsche wijze van katoen-verven (Roodverven, Bruinverven, Blauwverven, enz.) op Midden-Java, en over de daarbij gebruikte grondstoffen, E. J. Brill, Leiden 1877

IETS OVER DE INLANDSCHE WIJZE VAN KATOEN-VERVEN
(Roodverven, Bruinverven, Blauwverven, enz.)
op Midden-Java,
en over de daarbij gebruikte grondstoffen,

INLEIDING.

Onder dat wat uit de, in het algemeen op philologisch gebied en bijzonder wat Javaansche litteratuur betreft, zoo hoogst belangrijke nalatenschap van den te vroeg overleden Dr. A. B. Cohen Stuart in mijne handen overging, bevond zich eene Javaansche verhandeling over het verven van het bonte, zoogenaamde gebloemde katoenen goed, tot titel voerende: „Geschrift aantoonende de handelwijzen bij het roodverven, bruinverven, enz., en om gebloemde kleedjes, gebloemd katoen te maken, met opgave van de daarbij gebruikte grondstoffen”[1]; opgesteld te Soerakarta en uitgegeven te Samarang; beide met Djokja en Kedoe al zoowat de voornaamste middelpunten van dat onderdeel der aloude Javaansche katoen-nijverheid. De oosthoek toch staat dienaangaande thans bij Midden-Java ten achter, de Bataviasche kains hebben hun, ook vroeger nimmer zeer zuiver, Javaansch karakter meer [6] en meer verloren, naarmate het geweven geruite goed (kain-poleng) tot meerdere ontwikkeling kwam.

De verhandeling, waarvan de verschijning samenviel met mijn vertrek van Java naar de Molukken en Celebes, werd mij eerst nu bekend; zij is kort, zakelijk en goed gesteld en nam mij door de geleidelijke en heldere uiteenzetting van al wat, en meer zelfs dan, de titel toezegt zóó in, dat ik tot eene vertaling besloot, ten einde het behandelde en tot nu toe bij het Nederlandsch publiek weinig bekende onderwerp meer publici juris te maken.

Terwijl toch de kain-batik reeds sedert lang in Nederland en hier en daar elders (bijv. Engeland, Zwitserland, Noord-Amerika) vrij wel bekend is, en sedert lang en steeds met beteren uitslag werd nagemaakt, en ook werkelijk meer en meer bij de Javanen bekend en door hen gewaardeerd, gezocht en gekocht werd[2], zag ik in al de jaren, [7] die ik op Java doorbracht,

---

1 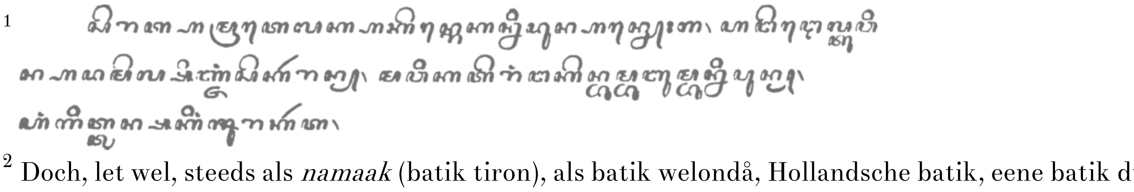

[2] Doch, let wel, steeds als *namaak* (batik tiron), als batik welondå, Hollandsche batik, eene batik dus „sui generis”. Nimmer nog of waar ook bebben de Javanen onze namaak-batik voor Javaansche batik aangezien, niettegenstaande al wat in Nederland vroeger en later wel eens, en voornamelijk door de vervaardigers zelven, in vertrouwen verzekerd en denkelijk ook geloofd werd. Het was en bleef voor de Javanen namaak-batik, was er daarom toch niets minder om, en kwam o. a. toen ik in 1864—66 te Ambarawa was, eene soort van inlandsche batik in omloop, te Soerakarta het eerste gemaakt, niet echt gebatikt doch met gesneden stempels van kesambihout gedrukt; en dat *als namaak van Hollandsche batik*, waarvan het bekend was, dat die gedrukt werd, en waarin ook, om dien namaak uit de tweede hand getrouw te doen zijn, dezelfde, opzettelijk na afwerken van de stempels daarin gebrachte, kleine onregelmatigheden van vorm voorkwamen, die de oorspronkelijke Europeesche namakers in de koperen figuren van hunne stempels hadden gemeend te moeten brengen, om aan het origineel getrouw te blijven. Kleine onregelmatigheden, fouten, in de oorspronkelijke geheel uit de hand gewerkte batik bijna onvermijdelijk, doch die in den Europeeschen namaak gerust achterwege hadden kunnen blijven, daar de Javanen, die dien namaak toch van den beginne af voor Hollandsche en nimmer voor Javaansche batik aanzagen, die getrouwe nabootsing niet waardeerden, die fou ten aanzagen voor hetgeen zij dan ook werkelijk moesten verbeelden, namelijk fouten, en die eigenlijk niet mooi vonden; en toch ook weder om in *hunne* nabootsing getrouw te blijven die ook in hunne houten stempels aanbrachten.

en dat in streken, waar de handel in Europeesche katoenen het meest ontwikkeld was, nimmer eene voldoende Europeesche proeve van namaak van bont of gebloemd goed (sindjang sekarran K. kain kembang[3] N.); en heb ik thans ook hier de overtuiging opgedaan, dat die soort van goed, oogenschijnlijk veel gemakkelijker na te maken dan de batik, tot nu toe in Nederland, en denkelijk ook elders in de „namakende” nijverheidsstreken, betrekkelijk onbekend bleef, althans de aandacht weinig trok[4].

Reeds was bij mij het voornemen gerezen om eene kleine schets ten beste te geven, ten einde hieraan eenigermate tegemoet te komen, toen de bovenaangeduide Javaansche verhandeling in mijn bezit kwam, en mij door de heldere, [8] geschikte en tevens eenvoudige en geleidelijke uiteenzetting van het onderwerp innam en tot de overzetting deed besluiten, en wel met behoud van den Javaanschen vorm en meestal zoo goed als woordelijk, ten einde aan den Javaanschen schrijver (die zich in zijn stuk niet noemt en mij onbekend bleef) verdiend recht te doen wedervaren.

Ten behoeve van mogelijk gebruik in onze Hollandsche gezinnen op Java, plaatste ik in margine de oorspronkelijke Javaansche kunsttermen, die eigenaardig in de overzetting zelve slechts vertaald konden voorkomen; en voegde daarbij de noodige aanteekeningen en ophelderingen omtrent aard en herkomst van de gebezigde grondstoffen.

Dat die aanteekeningen, vooral de laatsten, niet onwelkom zullen zijn, hoop en vermoed ik eenigszins; ik ben tot dat vermoeden gerechtigd door de vele vragen, die ik in den eersten tijd van mijn verblijf op Java te doen, in latere tijden te beantwoorden had, en de mij gebleken moeielijkheid om dienaangaande juiste gegevens te verkrijgen.

De hier en daar aangetroffen opgaven in reisverhalen, verhandelingen, enz. kwamen dikwerf bij onderzoek niet uit; de Javaansche drogisten en verkoopers op passers of in warongs weten alleen de namen dier grondstoffen, kennen de herkomst weinig of niet, en loopen in
2 hunne opgaven daaromtrent zeer uiteen. Wat Javaansche grondstoffen betreft gaat het nog, maar zijn die, bijv. voor midden-Java te Samarang, ingevoerd, en van daar verkregen, dan komen zij van „overzee” — sabrang — om het even of zij van Batavia, Soerabaija dan wel van ergens buiten Java komen; het is overzeesch goed, en de Ambarawasche kleinhandelaar heeft in zijne warong de setjang uit Kedoe of Bagelen en de sapan uit Bandjermasin, Mangkaser of Bima naast elkander in de houten vakjes van zijnen uitstal liggen, zonder te [9] vermoeden, dat zij van dezelfde Caesalpinia-soort herkomstig zijn, dat het dezelfde grondstof is, in den eenen vorm slechts door ander klimaat en meer kuituur, wat fijner dan de andere. Omtrent meerdere grondstoffen kreeg ik niettegenstaande herhaalde moeite eerst voldoende opheldering tijdens reizen in de laatste jaren buiten Java. O. a. was mij de eigenlijke tingi lang een raadsel. De

---

Ik teeken hier nog aan dat onze namaak-fabrikanten zich wel wat te eenzijdig tot de meer plebejische batik-teekeningen bleven bepalen, en de meer aristocratische veronachtzaamden; misschien ten onrechte. Wel is waar, geldt het hier handel en zou bijv. namaak van Prangwedanan, en dan nog wel bij eenige dozijnen kodies tegelijk — anders ware het de onkosten en moeite van de stempels niet waard — , onverkoopbaar blijken; doch er bestaan verheven en aristocratische teekeningen genoeg, tot nu toe te vergeefs bij het namaak-batik gezocht, die met voordeel in den handel gebracht zouden kunnen worden Wellicht kom ik hierop later terug en wijs reeds nu op eene verzameling, monsters en teekeningen, in der tijd aan de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid toegezonden, en thans in het koloniaal museum van de Maatschappij geplaatst.

[3] Eigenlijk zoude dit *kain kembangan* moeten zijn, en heet het goed ook zoo in het onderling verkeer der Javanen, en vooral bij de deftige lui die van en spreken; doch op de passers, en vooral tegenover Europeanen, heet het eenvoudig *kain kembang*; bloem-katoen in plaats van gebloemd katoen.

[4] Ook het gestreepte (loerik) en geruit schotsbonte (poleng) goed, *doch dan stevige weefsels en in de wol geverfd*, zouden wellicht bij onderzoek en proefneming voor winstgevende navolging vatbare artikelen blijken te zijn.

verhandeling van onzen Javaan gaf eene ongezochte gelegenheid om eenige allengs verzamelde aanteekeningen tot een geheel te maken, en, zoo beknopt mogelijk[5], in eenen meer blijvenden vorm voor dezen of genen belangstellende ten beste te geven.

Als eigenaardig de Javaansche katoen ververij kenschetsende, wijs ik op het afwezig zijn van mordants en kunstmiddelen om de kleuren te vestigen, de zeer gebrekkige hulp van kalk, limoensap enz. in sommige bewerkingen uitgezonderd; op het omslachtige, men zoude het haast noemen gebrekkige, van de meeste handelwijzen; en, in verband daarmede, op het, aan allen die Java bezochten bekende, standhoudende van de Javaansche verven, waarvoor onze Europeesche geverfde stoffen, katoentjes en dergelijke, het rood uitgezonderd, de vlag moeten strijken.

In de verhandeling komen, hoewel in den titel niet vermeld, eenige bijzonderheden voor omtrent het verven van batikgoed, en ook wenken omtrent het batikken zelve, die, hoewel een meer bekend onderwerp betreffende, toch [10] ook nog hunne waarde hebben, en waarvoor even als voor het overige de Javaansche schrijver onzen dank verdient.

Blijkbaar is hij in het geheele onderwerp goed te huis. Moge deze overzetting hem onbekende bereiken, hem de overtuiging schenken, dat zijn werk gewaardeerd wordt; en hem nopen op den ingeslagen weg voort te gaan, en bijv. door eene goed uitgewerkte verhandeling over het batikken, de daarbij te gebruiken teekeningen, en daartoe behoorende legenden, zoowel de Javaansche als de Nederlandsche nijverheid met eene nuttige bijdrage te verrijken omtrent een onderwerp dat, voor zoo verre mij bekend, nog nimmer behoorlijk en volledig werd uitgewerkt.

Deventer, Mei 1877.

v. M. [11]

---

[5] Hoofdzakelijk om eene behoorlijke verhouding tusschen de „verhandeling en de aanteekeningen te bewaren. Het onderwerp is anders belangrijk en aanlokkend genoeg; en zal de meer regelmatige en aaneengeschakelde behandeling daarvan een onderdeel uitmaken van eene in bewerking zijnde „verhandeling over Indische grondstoffen.”

Omschrijving van de handelwijzen bij het roodverven, bruinverven, enz., en om gebloemde kleedjes, gebloemd katoen te maken; met opgave van de daarbij gebruikte grondstoffen.

Het onderstaande is eene omschrijving van de beste wijze om batik te maken.

§ 1. Nadat aan het katoen[6], dat genoegzaam fijn moet wezen, een stootkant[7] is gezet, wordt het in zuiver[8] water goed schoon gewasschen. [12]

Zoodra het stuk gedroogd is wordt het doorgehaald[9] in stijfsel van rijstmeel van harige rijst. Op een groentelepel[10] rijstmeel, vier bierglazen water, goed mengen, daarna koken tot de stijfselpap gelijk gaar en smedig is. Die hoeveelheid stijfsel is voldoende voor een doek[11] katoen. Bij het daarna drogen in de zon[12] moet het katoen goed en gelijk uitgespreid[13] worden om het niet te doen rimpelen[14]. Zoodra het droog is moet het des morgens in de dauw gelegd worden[15].

Nadat het katoen nu genoegzaam lenig is geworden, wordt het met een houten hamer op een plank geklopt[16] om het effen en glad te maken. [13]

---

[6] (mori, Europeesch wit katoen).

[7] 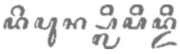 van 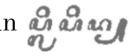 (plipid) een aan den rand van een stuk aan gezette strook, kant of zoom. Stootkant is, geloof, ik het bij onze huismoeders geijkte woord. Als het meest in gebruik zag ik een aangenaaide strook goed.

[8] , of in het Ngoko, de eigenlijke volkstaal, Het opstel is in Krâmâ doch zijn de meeste technische termen in K. en N. gelijk, en bestaat daardoor geen bezwaar omtrent taaleigen, dat toch uit den aard der zaak onbeduidend zijn zoude. Dit ten opzichte van de geheele verhandeling.

Wat nu tåwå aangaat beduidt dat eigenlijk zoetwater in tegenstelling van zout- of ziltwater. Het wordt echter ook veel gebruikt voor schoon, helder, zuiver (natuurlijk zoet) water, en ook de schrijver gebruikt het steeds in die beteekenis. Ik zal dus verder steeds door: „zuiver water" vertalen.

[9] (klomoh). Ik geloof dat „doorhalen" het juiste woord is. Mocht ik echter, hetzij hier of verderop, ketterijen plegen tegen de gebruikelijke en geijkte technische termen van de Nederlandsche nijverheid of huishouding, dan hoop ik dat die mij niet te zwaar aangerekend, en bovendien bekend gemaakt mogen worden, ter verbetering bij eventueelen herdruk van dit stuk.

[10] (sendok-djangan), een houten groentelepel, in huis, op den passer, in de warongs enz. veel gebruikt.

[11] (katjoe) vierkante doek, zakdoek, eigenlijk een stuk katoen ter lengte van de breedte, dus vierkant. Het voor batikken meest gebruikte katoen is ongeveer 9 palm breed.

[12] 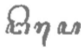 (ngepee van) in de zon drogen en uit te wasemen hangen, in tegenstelling van 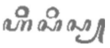 (isis), laten luchten in de luwte, schaduw, in een koelen luchtstroom, doch steeds buiten de zon. De schrijver duidt het bij uitsluiting aanwenden van een dezer beide wijzen van drogen steeds nauwkeurig aan. Ik zal verder het in de zon drogen weergeven door drogen, het in de schaduw drogen door luchten.

[13] 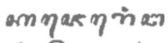 van (djèrèng), goed, vlak uitspreiden.

[14] 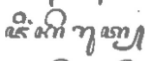 (djengkeroet), rimpelen, gekreukeld raken.

[15] 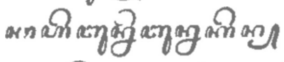 herhaaldelijk laten bedauwen, van 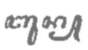 (boen), dauw.

[16] 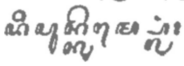 van 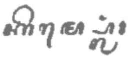 (kemplong), met een houten klopper op een dikke houten plank. Ook bij de bereiding van het Javaansche papier ( ) uit de schors van de Broussonetia papyrifera wordt die handelwijze gevolgd om het papier te effenen, en heet ook daar kemplong.

§ 2. De verhouding van het wasmengel voor het *batikken* is de volgende:

1°. witte was,[17]	een	gewicht	van	100 centen.
2°. zwarte was,	„	„	„	50 „
3°. lantjing-was,	„	„	„	50 „

Dit alles wordt saamgesmolten en gekookt tot dat het na opborrelen weder neêrgeslagen is[18].

Als men het mengsel nu voor batikken wil gebruiken dan wordt het in eene pan[19] overgegoten.

Wat nu het batikken betreft, als de teekening[20] af is, dan moet het beteekende katoen in de zon gedroogd worden; en evenzoo na afloop van het doorteekenen[21], en nadat het aanvullen van de ledige vakken[22] geschied is, moet dat in de zon drogen zoolang plaats hebben, totdat de was zacht wordt, bijna smelt. Dit alles om het later af brokkelen [14] te voorkomen[23]. Om dezelfde reden moet het stuk goed niet in aanraking komen met, of schuren over den grond of andere voorwerpen.

Als nu de was goed droog is dan wordt het stuk *geblauwverfd*[24].

Omtrent het mengen en bereiden van de indigo diene het volgende; waarbij op te merken valt, dat de te omschrijven behandeling der mengsels niet alleen voor het blauwverven van batikgoed, maar ook van alle andere soorten van goed de beste, en tevens als grondslag voor het blauwverven in het algemeen te achten is.

§ 3. Men richte twee groote kuipen[25] in, elk van eenen inhoud van 24 vrachten[26] water. Een van de beide kuipen wordt gevuld met 21 vrachten water. Hierin worden 3 vrachten pap-indigo, natte indigo-drab[27], gedaan, en [15] het mengsel elken ochtend en elken avond

---

[17] De witte en zwarte was worden voor het grootste gedeelte van overzee aangevoerd. Vooral viel mij, telkenreize dat ik Timor aangedaan heb, de hoeveelheid was op van dat eiland uitgevoerd, zoowel te Koepang als te Dehli. De lantjing-was komt van eene zeer kleine bij, op Java lantjing () of kleine tawon genoemd, die zich veel en gaarne bij de huizen ophoudt, in voor haar opgehangen bamboezen bijenhokken, en die eene fijne soort van was geeft.

[18] van (djèbor).

[19] (wådjå) is een wijde niet zeer diepe pan, een braadpan van koper, ijzer, staal of aardewerk. Voor het batikken wordt meest een pan van rood koper gebruikt, inlandsch maaksel, en zeer dun. De naam wådjå slaat meer op den vorm.

[20] van (rèng-rèng), teekening, schets, plan.

[21] (teroessi), namelijk aan de achterzijde, daar het katoen aan beide zijden moet gedekt worden.

[22] van (tèmbok).

[23] En daardoor het te loor gaan van de teekening, en later indringen van de verf op plaatsen, waar het niet moet.

[24] (medel) van , blauwverven met indigo als grondstof, het zij natte Javaansche of droge, voor de Europeesche markt bereide, indigo. Het heet ook wel (njelep), oudtijds een K. I. vorm; in vele streken afgedaald tot gewone K. vorm van dat daardoor enkel N. wordt, hoewel het eigenlijk K. N. is.

[25] (djambangan).

[26] (rembat) K. N. Een rembat is zoowat 60 katie; dus elke kuip heeft een inhoud van ruim 9 Ned. vaten of hectoliters = 1 wijnvat van 4 okshoofden.

[27] (latak), de niet verder bewerkte of gezuiverde drab of brij verkregen bij het aan huis fermenteeren van de indigo-bladeren, die echter in die drab al hunne kleurstof hebben achtergelaten.

omgeroerd. Wanneer nu, vermoedelijk na een dag of twee drie, al de kleurstof in het water is opgelost dan is de vloeistof in de kuip geheel zwart[28].

Daarop wordt die vloeistof overgeschept in de tweede nog ledige kuip. Het bezinksel moet echter in de eerste kuip achterblijven.

In de kuip, die het met kleurstof gemengde water inhoudt, worden nu wederom 2 vrachten indigo-drab en 1 klapperdop-stroop[29] bijgevoegd.

Zoodra nu eene heldere, goudachtige[30] weêrschijn zich aan de oppervlakte van het mengsel vertoont, dan wordt er des avonds 1½ groote kom[31] glinsterend[32] donkere indigo[33] bijgevoegd. En nu kan den volgenden morgen te zes uur het te verven batikgoed in de vloeistof gedompeld worden. [16]

Als het katoen breed is, en de lengte van elk stuk 2½ katjoe, dan kunnen niet meer dan 30 stukken in de kuip.

Na twee uren tijds wordt het goed er uitgehaald en boven de kuip gehangen[34]. Nadat het uitgedropen is, wordt het goed wederom ingedompeld, op dezelfde wijze en gedurende denzelfden tijd als reeds boven is aangegeven. Om 10 uren wordt nu al het goed er uitgehaald en te drogen gehangen[35].

Zoodra het goed geheel droog is, wordt alles wederom in de vloeistof ingedompeld. En zoo gaat men steeds door, totdat het goed donker genoeg geworden is.

Daarna wordt de kuip (waarvan de vloeistof nu gedeeltelijk uitgeput is) wederom aangevuld met 1½ groote kom (toewoeng, zie pag. 15 noot 3) goede indigo, en zoo steeds voort[36].

Indien het indigo-mengsel in de kuip eenen te grooten goudachtig glanzenden[37] weerschijn heeft dan verbrokkelt de was van het batikgoed, en valt van het katoen af. De oorzaak daarvan

Vele blauwververs — en ook anderen voor eigen huiselijk gebruik — verbouwen zelf, op hun erf of op eenig ander stuk grond, eene voor eigen bedrijf genoegzame hoeveelheid indigo.

[28] ꦕꦼꦩꦼꦁ (tjemeng), Krâmâ vorm van ꦲꦶꦉꦁ (irèng), doch eigenlijk *donkergekleurd.* Hiervoor en voor *zwart* bestaat maar een woord. Echter heet het doffe, bijna geheel zwarte indigo-blauw meer uitsluitend tjemeng K. of irèng N., en eene ander, bijna even donkere doch meer glanzende, tint van zwartblauw woeloeng. Ik geloof niet, dat onze taal daarvoor volkomen geijkte termen bezit. Beide tinten zijn even donker; doch is bij de eerste het blauw dof en dikwijls moeielijk te onderkennen, bij de tweede, hoe donker ook, is geene vergissing mogelijk.

[29] Aren-stroop van de Arenga saccharifera. Ook stroop van rietsuiker wordt veel hiertoe gebruikt.

[30] ꦗꦼꦤꦺꦃꦱꦸꦩꦿꦶꦁꦔꦃ (djenee soemringah). Door soemringah wordt verstaan helder uitkomend, frisch, levendig.

[31] ꦠꦸꦮꦸꦁ (toewoeng), een zekere soort van kom van aardewerk.

[32] [illegible] dat [illegible], hoofdzakelijk voor donkere verven gebruikt, beteekent glanzend, glimmend, bij vaste verfstoffen: op de breuk glinsterend.

[33] In het Semarangsche wordt daartoe droge indigo (volgens Europeesche wijze vervaardigd) gebezigd.

[34] Dit heet ꦱꦶꦫꦼꦥ꧀ (sirep), tot rust komen.

[35] Dit heet ꦒꦼꦧ꧀ꦭꦒ꧀ꦒꦶ (geblaggi), uitspreiden.

[36] Dit heet [illegible] van ꦭꦮꦸꦃ (lawoeh), toevoegsel.

[37] Metaalachtigen, iriseerenden.

is, dat er geen genoegzame hoeveelheid kalk[38] was in de indigo-drab, en moet daarom eenige kalk aan de vloeistof worden toegevoegd, om die meer „lauw"[39] te maken.

Is echter te veel kalk in de indigo, dan wordt het [17] mengsel groen en is niet in staat het batik goed behoorlijk te kleuren. Dan moet er wat Javaansche azijn[40] of wat stroop worden bijgevoegd, totdat het mengsel den behoorlijken, goudkleurigen weerschijn krijgt. Blijft ook na het bijvoegen van azijn die verlangde weerschijn hardnekkig weigeren zich te vertoonen, dan wordt er rietsuiker en tamarinde bij gedaan, totdat hij zich vertoont.

Als de hoeveelheid bezinksel te groot wordt dan wordt dat weggenomen, en slechts zoo wat 2 vrachten overgelaten. Het overige bezinksel wordt in eene andere kuip gedaan en daar schoon water bij gegoten, totdat de kuip vol is. Dat wordt daarna gebruikt tot het blauwverven van gestreept[41] goed, of van effen goed[42].

Als nu het batikgoed genoegzaam geverfd is, dan wordt het gedroogd en daarna in zuiver water gedompeld en geweekt, totdat al de was mul[43] wordt, waarop die zoowel aan den voorkant — de teekening —als aan den achterkant — de doorgetrokken teekening — met een bot mes wordt weggeschrapt, totdat alles schoon is. De was, die de tusschenvakken bedekte, wordt echter niet weggenomen.

Daarna wordt het stuk goed in schoon water zoo lang uitgewasschen totdat het waschwater helder blijft. Vervolgens wordt het te luchten gehangen.

Zoodra het stuk droog is wordt het in verzuurd[44] rijstwater [18] met fijngemaakte rietsuiker gedompeld. De verhouding is:

3 bierglazen rijstwater op een gewicht van 5 centen aan rietsuiker.

Als het stuk goed, daarna gelucht, nu wederom droog is geworden wordt het blauw opgewerkt, doch zóó dat het gedeelte dat *niet* blauw zijn moet *niet* worde aangetast.

En daarop wordt nu overgegaan tot het roodverven van het stuk[45].

§ 4. Omtrent de wijze van *roodverven* en de daartoe gebruikte stoffen valt op te merken, dat er drie trappen of wijzen van roodverven bestaan:

de minste, laagste soga,

[38] K. N. ongebluschte of eigenlijk kort vooraf gebluschte schelp- of koraalkalk, siriekalk.

[39] 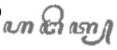 (anget) lauw, niet al te heet, niet al te koud; hier niet al te slap, niet al te sterk inwerkend, en dus lauw als de juiste middelmaat.

[40] Van de aren-palm of van de klapper; de eerste is daartoe de beste.

[41] 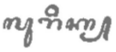 (loerik). Namelijk tot het verven van het gesponnen katoengaren dat tot het weven van loerik — gestreept goed — moet dienen.

[42] Dit tweede brouwsel en het gebruik daarvan heet 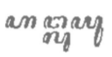 = 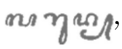, verbleekt, afgewerkt, ook verbannen, weggeworpen.

[43] (beloedoek).

[44] (bosok) eigenlijk verrot, tot ontbinding overgaande.

[45] 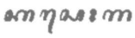 van 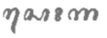 (sogå). De geheele roodververij ontleent haren inlandschen naam aan de soga, de Caesalpinia ferruginea, Decaisne, behoorende tot de Papilionacae, op Java en verder in den Archipel, en vooral beoosten Java voorkomende, vooral uit Bima veel aangevoerd, als gedroogde onvermalen bast. Van den naam sogå zijn de werkwoordsvormen njogå, njoganni afgeleid, en worden die ook gebruikt voor het verven met de setjang (de Javaansche soga, nam. de Caesalpinia sapan), waarvan de stukken bast en ook de kleurstof veel fijner zijn. Ook de setjang-bast wordt wel van overzee ingevoerd onder den naam van sapanschors of sapanhout.

de gemiddelde soga[46], en
de beste soga.

Het mengsel voor de minste soga is het volgende:

soga djambal[47]	ter	zwaarte	van	100	centen.
tingi[48]	„	„	„	50	„

[19]

Deze basten worden in een vijzel te zamen fijn gestampt, en daarna gekookt in eene hoeveelheid water van drie middelmatig groote putemmers[49].

Het vuur moet zorgvuldig en gelijkmatig aangehouden worden, totdat het aftreksel tot op de helft is verkookt.

Nadat het af koken gedaan is wordt de soga gelijkmatig overgegoten in een platten schotel van aardewerk[50].

Zoodra het afkooksel tot lauwwarm is af gekoeld wordt het te verven goed er gevouwen en plat ingedompeld, en [20] zacht en telkens onder gedrukt, om de roode verfstof overal gelijkmatig te doen indringen.

Daarna wordt het goed in de zon gedroogd. Zoodra het nu genoeg opgedroogd doch nog zoowat klam is, wordt het verder in de luwte te luchten gehangen, totdat het geheel droog is.

Daarna wordt het opnieuw geroodverfd, tot driemalen toe, steeds op dezelfde boven omschreven wijze.

Vervolgens wordt het een nacht buitengehangen, des morgens wederom in de zon gedroogd, en daarna in de schaduw te luchten gehangen.

---

[46] ꦠꦼꦔꦃꦲꦤ꧀ van ꦠꦼꦔꦃ (tengah). Eigenlijk halfgoed, evenals bij de tabak.

[47] De meest gebruikte van alle de, trouwens niet zeer talrijke, sorteeringen van soga-bast. Van alle soga-soorten wordt alleen de bast gebruikt. Niet alle zijn even goed, en worden slechtere soorten wel eens verbeterd door ze te behandelen met een afkooksel der pitten van de kasoemba, (de saffloer, carthamus tinctorius).

[48] De eigenlijke kajoe-tingi is eene rhizophore, namelijk de Bruguiera parviflora, in geheel Indië verspreid, op Java wel aanwezig doch meest van overzee, vooral uit Mangkaser, Borneo, en de groote Oost, ingevoerd, waar het bovendien ook voor het tanen van netten, vischlijnen enz. wordt gebruikt. De tint van deze soort is roodbruin. Eene oranjegeel-bruine, allengs meer donker wordende, tint wordt uit de schors van de patjar-koekoer, een Lythraria, de Lawsonia alba, getrokken, en wordt ook die schors onder den naam kajoe tingi in den handel gebracht; ook voor het bereiden en kleuren van leder, waartoe de schors van de Bruguiera minder geschikt is. De patjar-koekoer is rijker aan tingi of wouwsel dan de Bruguiera doch duurder. Ze wordt o. a. ook voor het oranjeverven van de nagels gebruikt, niet alleen op Java en verder in den Archipel, maar door geheel Z. en Zw. Azië tot in Egypte en den Levant, waar de boom ook veel om de geurige bloemen wordt aangehouden. Het gebruik bepaalt zich daar niet tot de nagels, en nu en dan de handpalmen en voetzolen, maar wordt de kleurstof, met indigo gemengd, ook tot eene zwarte haarverf verwerkt, om hoofdhaar en baard, en o. a. ook de manen van paarden, glinsterend zwart te verven. De kleurstof wordt daar echter geheel getrokken uit de bladeren, die daartoe op Java slechts in de tweede plaats in aanmerking komen. Onder zijn Arabischen naam van henné is de Lawsonia alba stellig ook aan menigen niet-Indischen toerist bekend.

Nog komt eene en andere tingi-soort voor, van overzee te Semarang aangevoerd in groote stukken vrij grove bast, die een rood aftreksel geven, volgens inlandsche mededeelingen een voortbrengsel van den Laroe-boom van Timor, denkelijk ook eene caesalpinia (ferruginea?). Volgens anderen komt die bast van Bangkok (Siam), ook wel van de W.kust van Borneo.

[49] ꦠꦶꦩ꧀ꦧ (timbå), een kleine emmer, waarmede water uit de putten wordt opgeslagen. Indien ik mij wel herinner dan was vroeger, hier en daar, de Hollandsche naam een „akertje."

[50] De schotels van den hier bedoelden vorm heeten ꦗꦼꦩ꧀ꦧꦫꦤ꧀ (djembaran), van ꦗꦼꦩ꧀ꦧ broed.

Zoodra de stof nu goed gedroogd is wordt die gedompeld in een bad van kalkwater met suiker[51]. De bestanddeelen voor dat rustbad[52] zijn de volgende:

rietsuiker	ter zwaarte van 10 centen.
goed gebluschte schelp- of koraalkalk (siriekalk)	„ „ „ 5 „
zuiver water	2 scheppers[53]

waar de suiker eerst één nacht in is blijven smelten.

In dat bad nu wordt het te verven goed gelijkmatig ondergedompeld; daarna wordt het te drogen gehangen. Zoodra het droog is wordt het afgewasschen in schoon water, en daarna doorgehaald in kokend water, totdat al de was verwijderd is[54]. [21]

Eindelijk afspoelen in koud water en daarna te drogen hangen. Zoodra het stuk een weinig opgedroogd en nog zoo wat klam, vochtig is, wordt het verder in de luwte te drogen gehangen, totdat het geheel droog is.

De bestanddeelen noodig bij de toebereiding van de gemiddelde (2de) sogasoort zijn geene andere dan de reeds bovenomschrevens, doch wordt de geverfde stof, nadat die door het kokend water is gehaald, voor de tweede maal te rusten gelegd. De bestanddeelen van dat tweede rustbad zijn:

pidjer[55]	ter zwaarte van	6	centen.
aluin	„ „ „	6	„
sarit-jina[56]	„ „ „	7	„
limoensap eene hoeveelheid	„	2½	lepels.[57]
kandij-suiker[58] ter zwaarte	„	15	centen.
zuiver water eene hoeveelheid	„	5	scheppers.

Dit alles te zamen wordt gekookt en, nadat het goed doorgekookt is, overgegoten in een platten schotel. [22] 9

Het baden van de te verven stof geschiedt daarin geheel als in het eerste bad.

De behandeling van- en bestanddeelen voor de beste soort van soga zijn de navolgende:

soga djambal	ter zwaarte van	500	centen.

[51] Dit heet van . Plat nedergelegd, eigenlijk te slapen gelegd.

[52] 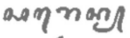 van , zie voorgaande noot.

[53] 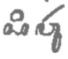 een waterschepper gemaakt van een klapperdop en daarin een houten steel gestoken, zooals die in de badkamer, de keuken, enz. gebruikt wordt. Zij worden ook veel van blik gemaakt. De inhoud is ongeveer 1 Ned. kan.

[54] Dit onderdeel der bewerking heet van 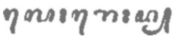 doen aftrekken, wegmaken, afglijden, neerzakken.

[55] Eene soort van damar-hars.

[56] De vinca rosea, eene apocynee.

[57] Terwijl de schrijver, op bladz. 12, het rijstemeel afmeet met *sendok*-djangan, gebruikt hij hier als maat *soeroe*-djangan (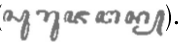). De *sendok* is van een stuk klapperdop gemaakt, met een lange dunne houten steel er aan, zoowat een keuken- of potlepel; de *soeroe* is een lepelvormig ingebogen stuk van een pisang-blad. Met den eersten wordt (in de warongs — Jav. gaarkeukens — langs den weg, op de passer' enz.) de djangan — groentesoep, groentemoes met kruiden — uit den pot in de kommetjes geschept, met den tweeden wordt die genuttigd. De eerste is grooter dan de tweede. Hoewel ook nu nog veel in gebruik, worden zij reeds, hier en daar, door de goedkoope soorten van Europeesch en Chineesch tafel- en keukengereedschap vervangen, dat echter de vroegere namen bleef behouden. Daar ook de inhoud toch zoowat gelijk is, en de onderlinge verhouding er uit blijkt, noemde ik ze groentelepels en eetlepels.

[58] Goela-batoe, uit rietsuiker gekristalliseerd.

tingi	„	„	„	100	„
tegerang[59]	„	„	„	120	„
gondå-roekem[60]	„	„	„	25	„
poeloe-bloemen[61]	„	„	„	60	„
trembalo-hars[62]	„	„	„	50	„
rietsuiker	„	„	„	250	„
zuiver water				12 putemmers.	

[23]

Dit alles wordt samen goed gekookt, opdat al de bestanddeelen zich goed mengen en tot eene eenvormige massa worden; dus even als het koken geschiedde van de vorige kleurenmengsels, doch moet hier het koken voortgezet worden, totdat het mengsel dik en lijvig is geworden, want hiervan hangt de latere deugdzaamheid en duurzaamheid van de roode kleur van het te verven stuk goed af.

Het roodverven met dit sogamengsel moet tot 12 maal herhaald worden; des nachts moet telkenmale het stuk goed te vochten gehangen worden, tot drie nachten toe. En dan weder in een rustbad van:

	te	zwaart	va		centen.
pidjer	r	e	n	6	
aluin	„	„	„	6	„
sari-tjina	„	„	„	7	„
rietsuiker	„	„	„	37	„
limoensap	„	„	„	1½	„
zuiver water	„	„	„	5	scheppers.

Dit alles wordt dooreen gekookt; en nadat het goed afgetrokken is wordt het afgegoten om te bekoelen. Zoodra het lauw is geworden, wordt het stuk goed er gelijkmatig in

[59] De cudranus Amboinensis, eene Artocarpee, hout en schors beiden rijk aan gele kleurstof. Hij wordt zoowel bij het rood- als bij het geel- en groenverven gebruikt. Bij het rood om het bruin rooder en helderder te maken.

[60] Gondå-roekem, mij niet genoegzaam duidelijk geworden, hoewel meermalen, ook buiten Java, mij als kleurstof genoemd. De mij in natura aangewezen gondå-roekem's (Flacourtia's-Bixaceeën), gaven mij, hoe ook behandeld, geene voldoende kleurstof.

[61] De poeloe-bloemen worden op Java ook medicinaal gebruikt, en algemeen als surrogaat voor saffraan. Zij bevatten eene bruingele kleurstof.

[62] Hars van de trembalo-boom, eene papilionacee; volgens mededeelingen van een plaatselijken onderzoeker eene cassia. Deze hars wordt, evenals het als fijn schrijnwerkershout zeer geroemde en schoon geelachtig gevlamde trembalo-hout, op Java het meest uit Borneo ingevoerd. De plankjes niet lang, en tot 0,25 M. breed. Het hout doet dikwijls aan satijnhout denken, en kan onder de fijnste soorten van Indisch meubelhout gerekend worden. De vroegere meening van sommigen, dat de, op Java gebruikte, fijne krisscheden van trembalo-hout van de cassia glauca, anderen noemden de C. sulphurea herkomstig zouden zijn, is verkeerd, de keteppengs zijn alle slechts struiken. Ik zag den trembalo-boom echter nog nimmer.

Eene tweede varieteit van het trembalohout (of ook wel trembaloe, op Semarang, ambaloe op Batavia) wordt uit Bangka en Borneo's Z.W.kust, wat het laatste aangaat dus uit vindplaatsen grenzende aan die van het, volgens inlandsche begrippen, echte trembaloehout, ingevoerd; afkomstig, volgens latere mededeelingen, van eene Meliacee nam. de dysoxylon acutangulum. Dat hout is minder duur, komt in veel grootere afmetingen voor, en is minstens even mooi geelachtig en satijnachtig als de trembalo die de gezochte hars oplevert; doch, volgens van meerdere inlandsche en chineesche meubelmakers opgevangen vertrouwelijke toelichtingen, *juist daarom*, namelijk omdat het *minder duur* en *gemakkelijker en beter te krijgen,* en *algemeener* was, minder gewild en gezocht. De menschen zijn toch zoowat overal hetzelfde!

ondergedompeld. Daarna wordt het in de luwte te luchten gehangen. Zoodra het droog is, wordt het in zuiver water uitgewasschen en uitgetrokken, totdat het schoon is, daarop met ruimte van water afgespoeld en in de [24] luwte te luchten gehangen tot het goed droog is. Daarna moet het elken morgen bedauwd worden, 5 of 6 dagen lang.

Is het de bedoeling om aan het stuk een geelachtigen weerschijn te geven, dan wordt het nogmaals gedompeld in een aftreksel van tegerang.

De boven aangegeven hoeveelheden soga en bijbehoorende zelfstandigheden zijn berekend voor 2½ of 3 katjoe's breed katoen. Is er minder goed te verven dan moeten die hoeveelheden natuurlijk verminderd, bij meer goed vermeerderd worden.

§ 5. Het volgende is de beschrijving van de handelwijze om katoen *paarsbruin*[63] te verven.

Nadat het te verven stuk van een stootkant voorzien en goed uitgewasschen is, wordt eene loog getrokken uit de houtasch van de sambie[64], waarbij men op de volgende wijze te werk gaat:

Men heeft daartoe noodig twee kommen van aardewerk [25] van. middelbare grootte; de eene met een gat onder in den bodem.

In die kom wordt op den bodem eene laag uitgespreid van fijne tapas[65]. Dan wordt de kom te halver hoogte met de asch gevuld, en daarop geheel aangevuld met zuiver water. Daarna wordt die kom boven op de tweede geplaatst.

Zoodra al het water naar de benedenste kom doorgezijpeld en uit de bovenste kom verdwenen is, wordt die kom nog eenmaal met water aangevuld, en wacht men daarna, totdat al het water naar de benedenste kom doorgezegen is. Het water dat in die onderste kom is, is nu de loog[66].

De helft daarvan wordt overgegoten in eene djembaran[67], en gemengd met:

djarak[68]-olie	1	groote	flesch.
en katjang[69]-olie	1	„	„

[63] 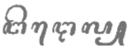 van 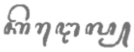 (ketèl). Ik geloof dat licht, althans niet te donker, paarsbruin het beste woord is om deze tint aan te duiden; licht roodachtig-paarsbruin zoude wat te lang zijn. Een Hollandsch woord weet ik er niet voor. De kleur is eigenlijk niet mooi, wordt echter op Java, o. a. bij danseressen (ronggengs, enz.) veel gebruikt, denkelijk omdat men er het vuil niet gauw op bemerkt; althans volgens sommige Javaansche onafhankelijke geesten. Eigenaardig heet dan ook het vuilmaken van een kleed wel eens: „het in ketèl verven"; en van iemand die smerig en vuil is: „dat hij in ketèl is geverfd".

[64] De sambie of kesambie is de Stadmannia sideroxylon van Java, eene sapindacëe, waaraan de Schleichera trijuga, eveneens eene sapindacee, van Lombok, Bima enz. (en Mangkaser?), die ook sambie of kesambie heet, zeer na verwant is. De Javaansche wordt gebruikt, de Bimaneesche ook wel op Java ingevoerd. Denkelijk echter zouden vele in de onmiddellijke nabijheid van de ververs groeiende boomen eene asch opleveren met dezelfde bestanddeelen als de sambie, die op meerdere plaatsen dun gezaaid en daardoor niet goedkoop is.

[65] (tapas), het vezelachtige bekleedsel van de onderzijde van de bladsteelen van den klapper.

[66] (londå).

[67] ondiepe, ruime schotel.

[68] Van de ricinus communis.

[69] Van de arachis hypogaea. Beide oliën, zoowel van de djarak als van de katjang, wel bekend, de eerste gezuiverd, als castor-olie, medicinaal gebruikt, de laatste van uit zijn vaderland Amerika, allengs zoo wat over de geheele wereld verspreid; tegenwoordig zelfs in Z. Europa verbouwd, en van een uitgebreid gebruik in huishouding en nijverheid. Vooral uit W. Afrika en oostelijk Z. Amerika in Europa aangevoerd; het meest door den Engelschen handel; en daardoor het best bekend onder zijn Engelschen naam: *ground-nut.*

Het te verven stuk katoen wordt nu in het boven aangegeven mengsel van loog en oliën zoolang doorgewerkt, totdat het daarvan gelijkmatig doortrokken is, daarna in de zon gehangen en gedroogd. Dat bewerken met de loog en daarna drogen moet dagelijks viermaal geschieden. Des nachts worden de stukken goed in eene breede ondiepe [26] kom opgestapeld, doch niet toegedekt, omdat de boel anders aan het broeien zoude gaan en in brand geraken. De aanleiding daartoe is de broeiende warmte van de oliën met de loog.

Als het bewerken van het stuk goed met het loogmengsel, en het weder drogen, tien dagen geduurd heeft, en de loog uit de kom verdwenen is, ingetrokken in het stuk goed, dan wordt de kom weder aangevuld met de tweede helft der loog, die bewaard was geworden, en weder met de beide oliën gemengd, van elke wederom één groote flesch.

Als nu 15 dagen verloopen zijn van af het begin van de behandeling, en het stuk goed door het bewerken en kneden reeds zoowat geheel van het mengsel doortrokken is, dan worden:
fijngestampte koedoe[70] 20 kopjes, en
djirak[71] 10 kopjes
zaamgewreven[72], daarna in de kom gedaan, en dan gelijkmatig in het stuk goed ingekneed[73]. Elk etmaal wordt het gebruikte mengsel van koedoe en djirak verwijderd en [27] door dezelfde hoeveelheid versch mengsel vervangen. Des nachts laten intrekken, des morgens in de luwte zetten met de djembaran, en dat zoowat vijf dagen lang.

Als nu het stuk goed reeds de behoorlijke paarsachtige tint heeft gekregen, dan wordt het in zuiver water uitgewasschen, totdat het volkomen schoon is.

§ 6. Hieronder volgt nu eene omschrijving van de handelwijzen bij-, en de bestanddeelen noodig tot het verven van katoen met verschillende andere kleuren.

1°. grondstoffen noodig voor het *groenverven*.

---

[70] , wortel van de patjee, de Morinda citrifolia, eene op Java, en bijna door geheel Indië, voorkomende en veel gebruikte rubiacee. Doch worden ook de andere Morinda's van Indië, vooral de bracteata en zollingeriana (boomen, evenals de citrifolia) en de umbellata (een struikgewas) eveneens veel gebruikt. Koedoe is eene verkorting van Mengkoedoe; welk laatste woord op Java, evenals Tjangkoedoe in de Soendalanden, ook wel tot aanduiding van het geheele geslacht wordt gebruikt.

[71] 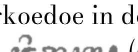 (djirak) Symplocos fasciculata, in W. Java, doch heeten in Midden-Java ook andere symploken zoo. En zelfs wordt de over het algemeen zoo bekende Sari-awan, Sympl. odoratissima, wel eens djirak genoemd. De hier bedoelde heet op Java ook wel witte kapoendoeng.

[72] 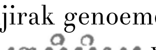 van (pipis), fijngewreven op eenen, een weinig uitgeholden, steen, bij alle indische huismoeders wel bekend.

[73] Deze bewerking heet 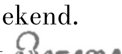 (wedjak), het met de hand knijpen en persen van lijnwaad bij het wasschen of verven.

De vruchten van de djarak-kepjar[74] en de knollen van de koenir[75] worden samen in den vijzel gestampt, daarop met zuiver water aangelengd, en de massa dan doorgezeefd. Daarop wordt er droge indigo[76] bijgevoegd.

Indien het nu om eene donkergroene tint te doen is, dan moet er veel indigo worden bijgedaan; naarmate lichter [28] groen wordt begeerd moet de hoeveelheid indigo minder genomen worden. Dat mengsel wordt in eene gelijkmatige laag op het stuk katoen gesmeerd[77]. Het opsmeren en inwrijven van het mengsel geschiedt met een lapje fijn katoen.

Als de laag effen en dik genoeg is wordt het stuk goed in de luwte opgehangen, tot het droog en de kleur in het goed getrokken is.

2°. Het mengsel voor *hoogrood*[78] is:

poeloe-bloemen	1 katie.
kapok-schillen[79]	40 stel[80].

Deze laatsten worden gebrand en de asch daarvan gebruikt.

poetjoek[81],
gantie[82],
mesoji[83], [29]
djinten tjemeng[84],
pala[85],
mritja[86],

---

[74] Een der meest verspreide varieteiten van de ricinus communis. Heeft zijn naam aan het bijzonder krachtig en klinkend uiteenspatten van de vruchtjes te danken; dat intusschen bij eene andere varieteit, de djarak-godeg slechts weinig minder is. Bij beide varieteiten, steeds uitsluitend voor de vruchten verbouwd, moet men, tijdens het rijp worden der vruchten, tot een vrij ruimen omtrek kleeden op den grond leggen, om de zaadjes te kunnen verzamelen. De eerste zijn te scherp voor medicinaal gebruik, de castor-olie wordt van eene derde varieteit verkregen. Eene naverwante Euphorbiacee, de djarak-tjina, Curcas purgans, door de Javanen ook tot de ricinus gebracht, niet in tuinen gebouwd, doch veel voor heggen gebruikt, geeft eene olie even krachtig in zijne uitwerking als de werkzaamste croton-olie.

[75] Curcuma, spec. div. De bij het verven meest gebruikte is Curc. longa.

[76] (nila wredi of werdi) is indigo volgens de Europeesche wijze bereid; de is de, op Javaansche wijze met kalk bereide, natte indigo, als dikke pap of brij, in met bladeren inwendig belegde mandjes, overal heen gebracht en verkocht, en door de Javanen het meest gebruikt.

[77] 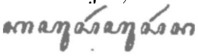 van 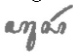 (oesar).

[78] djinggå), hoogrood is geloof ik het beste woord, en zal ik het hier verder blijven gebruiken; het zoude desnoods ook Turksch rood of vermiljoenrood kunnen betiteld worden, doch het is daartoe niet levendig genoeg.

[79] (djangkang).

[80] (tangkep), de aan elkander passende, bij elkander behoorende onderdeden van een geheel; bijv. van vruchten, pitten enz.

[81] Corypha umbraculifera, schors en pitten.

(NB. niet te verwarren met eene alocasia die ook poetjock heet en ook wel gebruikt wordt).

[82] Eene Umbellifere, de Ligusticum striatum van Roxburg (?)

[83] Eene boomschors van Nieuw Guinea verkregen, een der van daar meest verlangde en gewilde producten, en vermoedelijk van eene Laurinee afkomstig, hoewel het lang een raadselachtig product bleef. In 1875 verkreeg 's Lands plantentuin te Buitenzorg eindelijk levende masoi-plantjes. De schrijver noemde het produkt 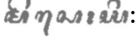: bij ons wordt het meer algemeen massooi geschreven.

[84] Zwarte djinten, Nigella sativa, eene Ranunculacee.

[85] Muskaatnoot.

[86] Zwarte peper.

tjengkeh[87],
kalembak[88],
tjabee[89],
kemoekoes[90].

Van alles te zamen één kopje vol. Alles wordt te zamen in den vijzel fijngestampt, met water aangelengd, en terdege saamgewreven in een lajah[91], daarna doorgezegen door een lapje fijn katoen.

Van elk volgend opgietsel water wordt de doorgezegen vloeistof afzonderlijk bewaard. Er wordt zoolang water opgeschonken, totdat het doorgezegene geheel helder blijft.

Daarna wordt er limoensap op uitgeperst, totdat het kleurmengsel naar gissing zuur genoeg is.

Het stuk katoen bestemd om *hoogrood* geverfd te worden, wordt nu met het toebereide verfmengsel bestreken, op dezelfde [wijze als bij het groenverven reeds is omschreven.

Nadat het stuk goed voor de eerste maal goed is ingewreven, wordt het geweekt in, en overgewerkt met de meest helder doorgezegen vloeistof. Daarna weder de papachtige massa, en zoo vervolgens, totdat de verlangde roode kleur op het te verven stuk genoegzaam helder ên krachtig voor den dag is gekomen. [30]

Daarna wordt het in de luwte te luchten gehangen tot dat het droog geworden is.

3°. Om *helderblauw*[92] te verven wordt het stuk goed eerst blauw[93] geverwd, daarna gewasschen met Javaansche azijn, daarna in de luwte opgehangen totdat het droog is.

4°. Om *paars* te verven wordt het stuk wederom eerst blauw[94] geverfd, doch niet zwaar, daarna gedompeld in een aftreksel van poeloe-bloemen, en in de luwte te luchten gehangen, totdat het droog is.

5°. Om *geel* te verven wordt het stuk katoen ingewreven met kurkuma en gebluschten
14 koraal- of schelpkalk (siriekalk), met een aftreksel van tamarinde behandeld, en daarna gedompeld in een aftreksel van poeloe bloemen. Om donkergeel te verkrijgen moet er van die bloemen eene grootere hoeveelheid worden gebruikt. Is eene licht-gele tint genoegzaam, dan kan het aftreksel van poeloe-bloemen dunner genomen worden.

§ 7. Hieronder volgen nu de *namen* en *kleuren* van de verschillende soorten van gebloemd katoen:

1. *Penganten-anjar.* De jonge bruid of bruidegom, (nam. die het pas geworden is).
   groene rand,
   meer naar binnen hoogrood,
   het middelste wit. [31]
2. *Goenoeng-sarie*[95]. De schoone berg.
   groene rand,

[87] Kruidnagelen.

[88] Eene Papilionacee, de Aloëxylon agallochum.

[89] Spaansche peper, Capsicum, spec. div.

[90] Staartpeper, cubebe officinalis.

[91] Een 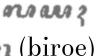 is een platte schotel van aardewerk, met een opstaan den rand.

[92] 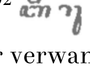 (biroe), door dat *biroe* wordt eene kleur verstaan meer echt blauw dan het indigo-blauw, en meer verwant bijv. aan Pruisisch blauw. Ik weet de Hollandsche benaming van de bedoelde schakeering niet.

[93] (wedel) het gewone reeds omschrevene blauwverven met inlandsche indigo.

[94] 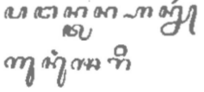

[95]

meer naar binnen paars,
het middelste geel.

3. *Onengan*[96]. Vreugde van, of begeerte naar- het wederzien van een geliefd voorwerp.
groene rand,
meer naar binnen paars,
het middelste wit.

4. *Pandjie Gandroeng*[97]. De verliefde vorstenzoon.
paarse rand,
meer naar binnen groen,
het middelste hoogrood.

5. *Pandji Woejoeng*[98]. De verlegen vorstenzoon.
paarse rand,
meer naar binnen doelang-groen[99],
het middelste hoogrood.

6. *Poespå kentjånå*[100]. De goudsbloem (nam. de Javaansche, niet de Europeesche).
paarse rand,
meer naar binnen geel,
het middelste hoogrood. [32]

7. *Poespandårå*[101]. Eene Javaansche bloem.
paarse rand,
meer naar binnen hoogrood doch wat lichter van tint,
(, jong hoogrood).

8. *Pandjie pilia*[102]. De vorstenzoon met het besmeerde voorhoofd.
Gadoeng-groen[103] met een paarsen rand.

9. *Klabang antoep*[104]. De stekende duizendpoot.

---

96 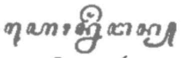

97 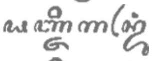

98 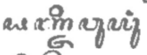 verlegen, in de war, angstig, zelfs krankzinnig van angst, enz,

99 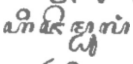 eene eigenaardige tint van groen, door den schrijver toegelicht als gelijk aan Berlijnsch groen (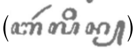). De tinten van met pikrinzuur behandelde Lo-kao (Chineesch sapgroen) komen er vrij wel mede overeen.

100

101 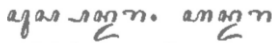 in veel samenstellingen gebruikt; beteekenis mij niet duidelijk. De Javanen schijnen aangaande de dårå-bloem nog al verschillende meeningen toegedaan. Mij werden als Andårå's achtereenvolgens eene orosacee, eene strijchnacee en eene cassia vertoond.

102 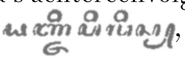, 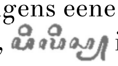 is de zalf, waarmede het voorhoofd en de slapen worden besmeerd tegen hoofdpijn enz., en ook wel tot verhooging van schoonheid, en dan altijd goudgeel, bij voorkeur met boree. Als medicijn ziet het meestal groen.

103 De groene tint van de gadong, dioscorea (Helmia) hirsuta.

104 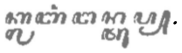. Ik vertaalde dat ngantoep door steken; het volgende diene om aan mogelijke aanmerkingen dienaangaande te gemoet te komen, 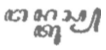 komt van 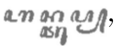, een angel, en beteekent: „met een angel wonden toebrengen, dus *steken*. Het wordt door de Javanen niet alleen gezegd van de steken door schorpioenen, bijen, wespen, enz. met één angel, maar ook van die door duizendpooten (zelfs wel eens van die door slangen) op twee plaatsen tegelijk toegebracht. Bij ons is dat nog niet zoo uitgemaakt. Reisbeschrijvingen daargelaten, waarin ik meermalen *beten* van duizendpooten — enkele

Gadoeng-groen, met een hoogrooden rand. [33]

10. *Siwallan potjot*[105]. De uitgetrokken Lontar-palm.
paars, met een witten rand.

11. *Wajoewå*[106].
paars, met een rand van doelang-groen (Berlijnsch groen).

12. *Pandjie balik*[107]. De teruggekeerde vorstenzoon.
paars, met het middelste groen.

13. *Pandji karoengroengan*[108]. De verliefde, van verliefdheid verteerde, vorstenzoon.
de rand gadoeng-groen,
het middelste paars.

14. *Papassan mateng*[109]. De rijpe papassan.
de rand gadoeng-groen,
het middelste hoogrood.

15. *Gandèrå Welondå*[110]. De Hollandsche vlag.
buitenste derde blauwzwart,
meer naar binnen wit,
het middelste hoogrood. [34]

16. *Paree anom*[111]. De jonge paree.
de rand geel,
het middelste donkergroen.

17. *Majang mekar*[112]. De ontloken pinangbloesem. donkergroene rand.
het middelste licht-groen.

18. *Djambee potjot*, of *Pandan binetok*[113]. De uitgetrokken Pinang-palm, of ook uitgerukte pandan.

malen in éénen adem met *schorpioen*-beten! — vermeld zag, noemen v. d. Hoeven, de Geer, en anderen, de wonden door duizendpooten toegebracht *beten*. Eene soort van duizendpoot heet zelfs Scolopendra *morsitans*. Schlegel, steeds omzichtig in de keus van zijne woorden, wil tusschen „steken” en „bijten” niet beslissen, spreekt daarom van „wonden toebrengen.” Evenzoo worden de werktuigen tot verwonding *nijpers* genoemd, m. i. onjuist. Die *nijpers* zijn het tweede paar pooten, elk van eenen langen doorboorden nagel, en eene giftklier, voorzien, en elk, onafhankelijk van den anderen, door een gewricht aan den romp verbonden. Wel bewegen zij zich meestal naar elkander toe, en nijpen zoodoende; doch kunnen zij zich ook afzonderlijk bewegen, en doen dat ook wel, bijv., van ter zijde bedreigd, naar buiten, zooveel de schilden dat toelaten. Nu en dan vindt men duizendpooten met slechts één giftpoot, en die tóch insecten dooden. Om kort te gaan, zij brengen wonden toe met lange, scherppuntige, doorboorde nagels, verbonden aan giftklieren, waaruit, juist door het vooruitsnellen, steken, het gift door het giftkanaal in de wond wordt geperst; feitelijk dus dezelfde handeling als van de bij, wesp, schorpioen; en geheel iets anders dan *byten* en *nijpen*. De Javanen hebben m. i. gelijk; en gebruikte ik daarom het woord *steken*, als het best *ngantoep* wedergevende.

105 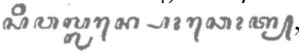, de Siwallan is de Lontar, Borassus flabelliformis.

106 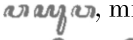, mij onbekend.

107 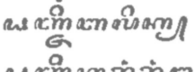

108 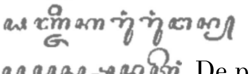

109 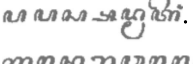. De papassan is eene slingerplant, eene Cucurbitacëe, de Coccinia Wightiana.

110 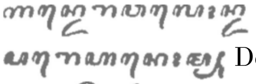

111 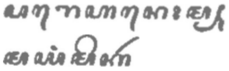 De 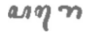 is eene Cucurbitacee, de Momordica charantia.

112

113

donker gadoeng-groen, met een witten rand.

19. *Sindoer*[114].
    donkerrood, met een witten rand.
20. *Banteng-kataton*[115]. De gewonde banteng.
    blauwzwart,
    het middelste hoogrood.
21. *Paroe-paroe*[116].
    paars,
    het middelste jong hoogrood.
22. *Kembang Waroe*[117]. De waroebloem. [35]
    paarse rand,
    het middelste geel.
23. *Kembang blimbing*[118] De blimbingbloem.
    paars,
    het middelste doelang-groen.
24. *Kembang-bengoek*[119], De bengoek-bloem.
    paars,
    het middelste helderblauw.
25. *Gadoeng melatie*[120], eene zeer geurige bloem.
    groen,
    het middelste wit.
26. *Koemoedaningrat*[121]. De lelie van de wereld.
    paars met een smallen rand van gadoeng-groen,
    het middelste geel.
27. *Pandjie lengleng*[122]. De verbijsterde, hartstochtelijk verliefde vorstenzoon.
    paars, met een smallen blauwen rand.
    het middelste hoogrood.

---

[114] ꦱꦶꦤ꧀ꦢꦸꦂ mij niet duidelijk. Op den Oenarang en in het Soemowånåsche zag ik een boom die Sindoer heette, oogenschijnlijk eene Intsia; Sindoer wordt echter ook gezegd van eene ronggeng, die met eene eigenaardige schuivende beweging haren partner nadert. Waaraan nu het bedoelde samenstel van kleuren zijn naam ontleent is mij niet bekend. Sindoer als kleur beteekent overigens vrij licht rood, iets bruinachtig.

[115] ꦧꦤ꧀ꦠꦺꦁꦏꦠꦠꦺꦴꦤ꧀ ꦧꦤ꧀ꦠꦺꦁ = bos sundaicus, de wilde stier van Java en Borneo.

[116] ꦥꦫꦸꦥꦫꦸ, beteekenis mij onbekend.

[117] ꦏꦼꦩ꧀ꦧꦁꦮꦫꦸ Van de Waroe (Malvacee), paritium (Hibiscus) spec. div. zijn meerdere soorten op Java aanwezig, de bloemen bijna alle hetzelfde.

[118] ꦏꦼꦩ꧀ꦧꦁꦧ꧀ꦭꦶꦩ꧀ꦧꦶꦁ, de averrhoa earambola.

[119] ꦏꦼꦩ꧀ꦧꦁꦧꦼꦔꦺꦴꦏ꧀ eene hydrocharis soort, de Ottelia Javanica.

[120] ꦒꦢꦺꦴꦁꦩꦼꦭꦠꦶ, eene zeer geurige bloem, doch waarvan ik de juiste soort niet kan aangeven.

[121] ꦏꦸꦩꦸꦢꦤꦶꦁꦫꦠ꧀ Eigenlijk is ꦏꦸꦩꦸꦢ de naam van de lotus, doch worden er meer algemeen de witte waterleliën, toendjoeng, (nympheae spec. div.) mede bedoeld, nam. in de wajang-verhalen; het is een verouderd stadhuiswoord.

[122] ꦥꦚ꧀ꦗꦶꦭꦺꦁꦭꦺꦁ

28. *Slinditan*[123], Het parkietje.
hoogrood,
het middelste gadoeng-groen. [36]
29. *Goela klapa*[124]. Klappersuiker.
hoogrood,
het middelste wit.
30. *Podang nesep sarie*[125]. De wielewaal die de nagasari's uitzuigt.
hoogrood,
het middelste geel.
31. *Gagah koentjoeng mas*[126]. De kraai met een gouden kuif.
blauwzwart,
het middelste geel.
32. *Kembang kangkoeng*[127]. De kangkoeng-bloem.
paars,
het. middelste wit.
33. *Mangoen Ardja*[128], Javaansche eigennaam voor adellijken.
blauwzwart,
het middelste helderblauw. [37]

---

[123] het parkietje van Java, de Psittacus vernalis; met de Bèttèt, 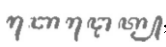, de Psittacus poudicerianus, de eenigste papagaaien van Java.

[124]

[125] veel gebruikte verkorting van 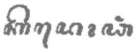, de Javaansche wielewaal, oriolus Horsfieldii.

[126] 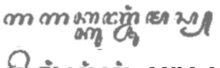

[127] 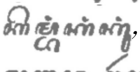, eene couvalvulacee, de Ipomoea reptans.

[128] 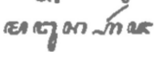

BESLUIT.

En hiermede zijn wij aan het einde gekomen van de verhandeling van onzen onbekende. Die verhandeling omschrijft de handelwijze en grondstoffen in gebruik op Middel-Java, dus juist in die streken, waar de katoenververij de grootste ontwikkeling kreeg. Oost-Java en Madoera volgen met onbeduidende wijzigingen de handelwijzen na van Middel-Java, het land van waar zij ook in zoo menig ander opzicht hunne overleveringen kregen of waaraan zij die mededeelden, en waarmede zij niettegenstaande, onophoudelijk twisten reeds vroeger vereenzelvigd waren.

West-Java (de Soendalanden) bezit voor het katoenverven andere voorschriften; met name:

Voor het *blauwverven* ongeveer de gewone behandeling met natte indigo, doch minder zorgvuldig; effen indigoblauw wordt er minder gedragen.

Voor het *groenverven*:

a. *donkergroen*; eerst in indigo — namelijk natte indigo — verven doch niet zwaar, daarna met eene vloeistof of liever brij behandelen verkregen uit: de bladeren van de ketjang roewai géndjah (phaseolus lunatus, waarvan verschillende varieteiten bestaan) saamgestampt met aluin en limoensap. De bewerking wordt gewoonlijk tot 4 maal herhaald. [38]

b. *middehoort groen*, eene andere minder heldere tint van groen, eigenlijk vuiler hoewel lichter.

Nangka-bast, soms nangka-hout (van de artocarpus integrifolia) goed fijn gestampt en afgekookt in water. Bij de verkregen gele vloeistof worden indigo en aluin gevoegd en het te verven katoen daarin gekookt; anderen koken het goed eerst in het gele nangka-aftreksel, en volgen dan de behandeling met indigo en aluin. Beide handelwijzen hebben hunne voorstanders, de tweede is denkelijk de beste.

c. *lichtgroen.*

Bladeren van de katjang roewai géndjah (phaseolus lunatus), de geheele nog jonge plant van de djae (zingiber officinale), nog jonge vruchten van de echte onjee (onjeebener, elettaria speciosa), in de achterhoeken van Buitenzorg en de Preanger ook wel bosch-ananas (nanas-oetan of leweng) geheeten, worden saamgewreven en gemengd met indigo en aluin, of ook wel het katoen eerst afzonderlijk met het mengsel behandeld, daarna opgewerkt met indigo en aluin. De behandeling moet vijf of zes maal geschieden.

Geelverven.

De wortel van de koneng (de curcuma; koneng is de soendasche naam; de maleische naam koenjiet en javaansche naam koenir zijn denkelijk meer bekend) wordt, indien nog versch genoeg in zijn eigen sap, indien reeds droog met wat water, saamgewreven met aluin, en het goed daarmede meermalen, minstens drie malen, behandeld.

Voor eene andere *donkerder* meer *bruinachtig-oranje tint van geel* wordt nangkahout of bast fijngehakt, uitgekookt, aluin in het afkooksel gemengd, en het te verven goed in het mengsel gekookt; behandeling minstens 4 maal. [39]

Paars verven.

a. Helderpaars.

In een afkooksel van sapanhout worden limoensap en aluin gemengd, en het vooraf blauwgeverfde katoen daarin gekookt, totdat de vloeistof eene wankleurige tint krijgt. Dan een nieuw mengsel gemaakt en het goed weder daarin koken, en zoo voort, totdat het goed de verlangde tint heeft gekregen.

Meer dan bij de vroegere bewerkingen moet er hier op gelet worden het goed niet in de zon te drogen; doch het na elke bewerking winddroog te laten worden — en langzaam, om de kleurstof des te beter te doen inbijten,

b. Donkerpaars.

Het stuk goed moet vooraf donkerder dan gewoonlijk blauw geverfd worden, en zeer zorgvuldig, en herhaald, minstens wel zes maal, bij zwart af, en telkens, om meer kleurstof stevig in het goed te hechten het stuk goed in de zon en spoedig gedroogd. De blauwe kleur wordt daardoor gelijkmatig sterker, wel telkenmale weder iets bleeker, doch wordt dat dan wederom verholpen door het nogmaals en nogmaals op nieuw verven. Is eindelijk de tint, ook droog, donker genoeg dan wordt het stuk gekookt in een aftreksel van de bast van de Bruguieria gymnorrhiza, eene rhizophore uit de Molukken, waarvan de gedroogde schors op Java ingevoerd, en onder den naam van kajoe of koeliet katie op de passer wordt verkocht, of nu en dan ook wel, als surrogaat, — of eigenlijke vervalsching, daar het onder denzelfden naam gaat — de veel minder deugdzame schors van eene Javaansche Bruguieria, de B. cylindrica rubescens; te Buitenzorg o. a. daartoe uit Tjabang-boengien en Krawang aangevoerd.

Het koken in het aftreksel van de koeliet katie moet meermalen, minstens wel driemaal, geschieden. Na elke [40] bewerking in de zon drogen. En daarna wordt om de kleur te vestigen en standvastig te maken (te fixeeren) het geverfde stuk goed *in den modder gestopt*. Eene eigenaardige behandeling, doch met goeden uitkomst bekroond, daar het aldus verkregen donkerpaars eene der best standhoudende, wellicht de meest vaste kleur is bij het verven in verschillende kleuren in West-Java verkregen; en die ik, zonderling genoeg, bij de Sangireezen terug vond, die de intens en ongemengd zwarte tint van de koffo-weefsels, waarvan zij de lange badjoe’s maken, die hen als zakken en zoo onbehagelijk mogelijk tot op de teenen reiken, ook verkrijgen door een langdurig modderbad te geven aan het vooraf van eene veel
20 looistofhoudende kleur of mengsel geheel doortrokken goed. Op de daarbij gebruikte Moluccaansche roefoe, ook als vermoedelijk goed surrogaat voor de gambier, thans in Europa bij het tanen van katoenen vischwant zooveel gebruikt, hoop ik elders terug te komen. Doch ook morinda’s worden door hen gebruikt, en viel het mij verder op dat ook eene, voor zoo verre mijn bevindingen strekten, geheel plaatselijke wijziging van den Javaanschen naam der mengkoedoe’s (of vrij algemeen koedoe, eigenlijk eene verkorting, verbastering), hier en daar in West-Bagelen en Oost-Banjoemaas, in Keboemen en het Karanganjarsche lårå-moedoe geheeten, in sommige Sangireesche kampong-dialecten en dus in de meest verwijderde streken en geheel aan het andere einde van onzen archipel werd teruggevonden. Die modderbaden bij het verven zijn ook verder oostwaarts buiten onzen archipel, en, indien ik mij wel herinner, mede op Madagascar bekend, de inwerking van looizuur, humuszuur en titaanijzer of andere ijzerzouten, hier vermoedelijk de meest werkzame agenten, op elkander onderling dus eveneens. Wellicht de oudste den Polynesiers [41] bekende scheikundige werking; wel een aardig onderwerp voor dezen of genen ethnologischen physioloog of ideoloog om eens op door te gaan. Wie weet of de autochthonen, die het Lemuria van Gray en Sclater bewoonden niet reeds op die wijze hunne kleederen verfden, indien zij die droegen. Een ware vondst wellicht voor den „Schiebkarren” alias kruiwagen vol palaio-ethnographisch puin van Prof. Bastian Dergelijk wild bespiegelen echter, als weinig in overeenstemming met den bedaarden en practischen gang van de verhandeling van onzen Javaanschen voorganger, ter zijde stellende, intusschen erkennende dat de boven aangegeven overeenstemming vrij merkwaardig is, keeren wij tot de werkelijkheid terug, en daarmede tot de erkentenis, bij vergelijkende beoordeeling der verfwijzen van West- en Midden-Java, dat de uitkomsten onze goede Soendanezen, hoe zij zich dit ook ontgeven, in dezen zoowel als in zooveel anders, achter de Javanen plaatst. Van alle hunne verven, het donkerpaars wellicht uitgezonderd, zijn de tinten minder mooi en,

niettegenstaande het, op Java niet gewilde, algemeene gebruik van aluin als mordant, minder standvastig dan de Javaansche.

Het blauw is minder helder en vast, het helderpaars eveneens, het geel is vrij helder, het bruin- of oranjegeel, bestemd om het ketèl van Java te vervangen, veel minder levendig dan dit laatste en te geelachtig van tint, wordt bovendien gauw vuil-lichtbruin. Van de drie groene tinten is alleen de eerste wel niet mooi doch zuiver, en komt overeen met de donkerder schakeeringen van vert-végétal, de tweede tint vooral is niet helder, groezelig en met vuilen weerschijn; de derde zelden gelijkmatig te krijgen, gelijkt wel wat op lichtere tinten van ons Europeesch sapgroen (van de Wegedoorn, Rhamnus Catharticus). [42]

Het donkerpaars is minstens even mooi en vast als het Javaansche, het lichtere paars ook goed van tint doch minder vast. Wellicht dat de algemeen minder gelukkige uitkomsten aan het meer empirische en nog weinig ontwikkelde, dat blijkbaar de handelwijzen kenmerkt, moeten toegeschreven worden. En vooral aan het groote verschil in de verhouding van de grondstoffen onderling bij de samenstelling der verven. Er zijn in de Soenda-landen minder ververs van beroep dan in Middel-Java, en iedereen verft meer zijn eigen goed, en op zijn eigen houtje. Vele gezinnen hebben hunne eigene van voorouders geerfde recepten, verschillende van die van hunnen buurman, en die even als bij ons de recepten voor inmaken van snijboonen of zuurkool, of bij onze Indo-Europeanen die voor atjar en sambalan, zorgvuldig en als reliquieën van moeder op dochter overgaan. Dus ook al weder tont comme chez nous.

En ook even als wij onze eigen ingemaakte augurkjes het lekkerste vinden, achten onze Soendaneezen hunne eigen verven het mooist.

Denkelijk ook is hieraan de grootere ontwikkeling toe te schrijven, waartoe het weven van geruit goed (poleng) uit in de wol geverfde garens in W.-Java geraakte, daar hierbij van zelf meer vastheid van verf werd verkregen.

———

De ververij van katoen en andere weefsels in de Molukken en andere streken buiten Java blijven, bestemd voor eene nadere afzonderlijke behandeling, hier buiten beschouwing.

———

De vraag of onze Europeesche nijverheid met deze of gene van de genoemde of behandelde kleurstoffen haar voordeel zou kunnen doen, zou ons op een terrein overbrengen te veel omvattend om nog gerekend te mogen worden [43] meer onmiddellijk tot het onderwerp te behooren dat ons bezig hield, de overzetting namelijk van de verhandeling van onzen ongenoemde, in voor ons Nederlandsch publiek meer bruikbare taal. Bovendien werd, dank zij de bemoeiingen van onze Koninklijke Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid, en die van onzen veteraan op het gebied van practisch en vruchtbaar natuuronderzoek[129], en van meer belangstellenden, reeds het een en ander dienaangaande verricht, en van de genoemde grondstoffen de mengkoedoe daarna ook de soga, tingie, djierak, en kasoemba onderzocht. Vooral de eerste en wel voornamelijk de morinda citrifolia hield daarbij langeren tijd de belangstelling gaande, verkregen o. a. de H.H. Previnaire, bij het verwerken van die stof in het scheikundig laboratorium van hunne katoenfabriek te Haarlem, prachtig mooie roode tinten, en kwam die morinda zelfs eenigszins in Europa in gebruik, doch bleef dat gebruik onbeduidend. Meerdere oorzaken liepen daartoe samen.

De meekrap en mengkoedoe, zusters uit hetzelfde huis, daarom toch niet zusterlijk gezind, gunden elkander het aanzijn niet, en deed daarbij de meekrap, een oude kennis, al lang

[129] Vader Teijsmann; die ook nu nog, krachtig, kernachtig en onvermoeid als altijd, vooraan staat in de, helaas zoo dunne, gelederen van hen wier leven gewijd was aan nuttige wetenschap en ontwikkeling, en door deze aan het algemeen welzijn.

genaturaliseerd en als landzaat erkend, tegenover de vreemde indringster de oudste brieven gelden. Zoolang het op den grondtoon aankwam, dien beide even schoon bezaten konden zij elkander staan. Toen echter op allerlei wijze gemordanceerd katoen en zelfs ijzerbaden aanrukten, raakte de arme mengkoedoe die van al die nieuwigheden niets af wist, en haar zelfvertrouwen [44] toch reeds had verloren toen zij tegen al de ine's en idine's achter den naam van hare mededingster geen enkel dergelijk bewijs van ouden adel of hooge verdienste had kunnen overstellen, geheel in de war, gaf dan eens vale of zwakke dan eens onoogelijke of gemengde tinten, of wel bleef geheel sprakeloos; terwijl de meekrap, door langdurige oefening geheel op de hoogte van hare taak, en bovendien bekend met haar publiek, alles deed wat men van haar verlangde.

En toen nu ook elders (i. e. buitenslands) de uitkomsten van het vergelijkend examen ten voordeele van de meekrap uitvielen was het vonnis voorloopig geveld, en de mengkoedoe, die trouwens wel wat weinig beslagen ten ijs was gekomen, tot den ondergeschikten rang teruggewezen dien zij, de eenigste der in de verhandeling genoemde kleuren (de indigo natuurlijk uitgezonderd) waaraan een meer ernstig en gezet onderzoek te beurt viel, tot nu toe bleef houden.

Wellicht is dat vonnis later voor wijziging vatbaar, want het onderzoek van de mengkoedoe hoe gezet ook was door toevallige omstandigheden nog verre van volledig. Hetzelfde lot dat de Chineesche lo-kao[130] — als verwezenlijking van lang gekoesterde verwachtingen (of droomen) van groene indigo zoo lang en zoo angstvallig tegemoet gezien — bij de eindelijke aankomst in Europa trof, viel ook aan de mengkoedoe te beurt, wier eerste aan voer in Europa eveneens het tijdvak slechts kort vooraf ging, waarin eene geheele reeks van de meest schitterende kleuren, ontwikkeld uit grondstoffen door vroegere scheppingen die er niets aan hadden zorgvuldig en als opzettelijk ten behoeve van het verre nageslacht opgeschuurd, op eenmaal te voorschijn
22 kwamen. en, hoewel aanvankelijk niet alle voor katoenververij [45] geschikt, de opmerkzaamheid van alle nijverheids-scheikundigen en alle proefnemers in beslag nam.

Hoe dan ook, de grondkleur van de mengkoedoe is helder en schoon, en zal vroeger of later nog wel tot haar recht komen, en daarmede eene nieuwe bron van voortbrenging en uitvoer geopend worden voor eene grondstof, die ik in geheel Indië en overvloedig aantrof, en waarvan met weinig bezwaren zooveel maar verlangd wordt, kan voortgebracht worden. De morinda's toch, en vooral de meestgeachte, en als niet onaanzienlijk onderdeel van de inlandsche pharmacopea steeds met eenige voorliefde aangeplante, morinda citrifolia groeien in meest alle terreinen goed, en van het zeevlak af tot op voor iedereen nog gemakkelijk te bereiken hoogten. En zal dan tevens de vraag beantwoord worden omtrent de bruikbaarheid van eene tweede, *groene* kleurstof, op meerder plaatsen uit de mor. citrifolia verkregen.

Eene andere reeks roode tot gele verfstoffen wordt geleverd door de kasoemba (Carthamus tinctorius, eene compositee) en de kasoemba-kling (Bixa orellana, eene bixacee), nog al uiteenloopende planten, de eene eenjarig, de andere een overjarige heester, de eene in overoude tijden uit Indië, de andere later, doch denkelijk ook reeds een paar eeuwen geleden, uit Amerika naar onze Ned. Ind. bezittingen overgebracht, beide thans over ons geheele Indie verspreid en overal en nog al ruim aangekweekt, de eene meer uitsluitend voor de verfstof, de andere ook ter wille van allerlei medicinaal gebruik.

Beide zijn in de Europeesche nijverheid sinds lang bekend; de eerste — als saffloer — langs de geheele Middellandsche zee, in de Levant en tot in Britsch Indië als handelsproduct, in lateren tijd ook in het zuiden van Frankrijk [46] verbouwd, bleef lang kwijnend en op dezelfde hoogte, totdat in den laatsten tijd Frankrijk er zich meer gezet mede bemoeide, en prachtige uitkomsten verkreeg, o. a. voor iedereen zichtbaar gesteld in de „Exposition permanente du

[130] Sapgroen van de Chin. Rhamnus utilia en chlorophorus.

ministère de la marine" te Parijs, en waarvan onder meer een geheele reeks monsters in allerlei tinten door de welwillende zorgen van den heer Ch. Arnould geplaatst werden in de zalen van het Koloniaal Museum te Haarlem; de tweede — de galinggem, rocou of roekoe — thans van bijna overal in z. en zw. Azië, en tot uit de binnenlanden van Afrika aangevoerd, is een gevestigd handelsproduct geworden tot bereiding van orleansgeel en orleansrood. Beide zijn in ons Indië overal en in ruimte aanwezig, doch tot nu toe bijna uitsluitend tot het inlandsche gebruik beperkt.

Ook wij zouden de Europeesche markten kunnen helpen voorzien, doch doen het niet, wellicht doordien het niet genoeg bekend is dat de kasoemba en kasoemba-kling identisch zijn met de saffloer en galinggem; doch de annatto althans, die wij voor het kleuren van onze Nederlandsche kaas (en wel eens boter!) gebruiken, mochten wij wel doen leveren door de bixa van ons Nederlandsch Indië.

Van de andere genoemde kleurstoffen en mengsels valt weinig te zeggen, en doet vooralsnog niets vermoeden dat zij voor de Europeesche nijverheid van veel beteekenis zullen worden, de boven aangeduide caesalpinia's en bruguieria's uitgezonderd, die reeds nu bij ons eene beperkte toepassing vonden.

Ook voor hen geldt min of meer hetzelfde dat omtrent de mengkoedoe reeds aangemerkt werd, en werkt wellicht later de thans zooveel gemakkelijker gemeenschap van Europa met Indië gunstig hierop in. Het onderzoek in dezen is nog verre van gesloten, eerder eerst pas begonnen. [47]

Wij volgden onzen Javaan in zijne uiteenzetting van den aard van het gebloemde katoen, de bij het verven daarvan gevolgde handelwijzen, en de meest gebruikelijke kleur-samenstellingen, alles voor Middel-Java; ik deed er eene korte vermelding op volgen van de katoen-ververij zooals die in West-Java — de Soenda-landen — plaats vindt, en kon ons eigenlijke onderwerp dus als afgehandeld beschouwd worden; toch zullen wellicht hier een paar opmerkingen bij dezen of genen belangstellende hunnen weg vinden.

De eene geldt het *batikken*, door onzen Javaan alleen vermeld voor zooverre de katoenververij er bij betrokken was, door mij niet verder behandeld, omdat de bewerking zelve, bij verschillende gelegenheden, en in licht toegankelijke bronnen, min of meer gelukkig omschreven, bij ons, althans in zijne meer algemeene omtrekken, genoegzaam bekend mag geacht worden, deels ook omdat wij aan die algemeene kennis genoeg hebben, aangaande eene bewerking van het katoen die, kostbaar, tijdroovend en omslachtig, weinig of geen kans heeft om door ons in toepassing gebracht te worden, en die onze nijverheid dan ook zeer goed ontberen kan, die wat er uit te leeren of aan te ontleenen viel reeds lang geleden tot zich nam. De voortbrengselen van onze nijverheid, wat den namaak-batik aangaat, worden, zooals ik reeds in de inleiding te kennen gaf, op Java en door de inlandsche gemeente gewaardeerd; doch wees ik er toen ook reeds op dat wij in één onderdeel van het batikken op de eenmaal bereikte hoogte wel wat standvastig zijn blijven staan. Ik bedoel hier de *batik-patronen*, daarin had meer afwisseling gebracht, tot hoogere, meer uitgewerkte, reeksen teekeningen overgegaan moeten worden. Om hierin te voorzien zond ik indertijd aan de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij [48] van Nijverheid een vrij ruim stel batik-patronen, zoowel gewone onderwerpen, als ook sommige teekeningen van meer aristocratischen aard. Die patronen kwamen alle uit goede bronnen, de meeste had ik te danken aan de welwillende medewerking van Mevr. van Vuurden te Ambarawa, dochter van den ouden C. F. Winter te Soerakarta, den patriarch onzer taalkundigen op Java, en doorwrocht ook in alles wat op de Javaansche nijverheid en het maatschappelijk bestaan betrekking heeft. Ook Mevr. v. Vuurden was in die onderwerpen geheel te huis, had hare kennis daarvan aan de bron zelve, te Soerakarta, opgedaan. De Maatschappij van Nijverheid plaatste die patronen in haar Koloniaal Museum, stelde die zóó op dat ze voor een ieder toegankelijk waren, en voor een ieder de gelegenheid

openden om er teekeningen van te nemen. Tot nu toe werd daarvan weinig of geen gebruik gemaakt, en bestaat nu het voornemen om ze op de eene of andere wijze, denkelijk photolithographisch af te nemen en te doen drukken, ter opname hetzij in het Tijdschrift hetzij als afzonderlijke uitgave. In afwachting van de verwezenlijking van dat voornemen en ten behoeve van dezen of genen mogelijken belangstellende, is eene aantooning van de bedoelde batik-patronen als bijlage hier achter gevoegd.

De tweede opmerking geldt het poleng- (schotsbonte, geruite katoen) van West-Java, en het loerik (gestreepte katoen) van Middel- en Oost-Java.

Het batikken kwam in West-Java nimmer tot de ontwikkeling die het in Middel- en Oost-Java bereikte. Wat dit laatste betreft gewaagde ik reeds met een woord van het wederkeerig verband dat, ten opzichte van batik, tusschen Oost- en Midden-Java bestond. Doch allengs verbasterde [49] het batik van O. Java min of meer, werd aan de aloude overleveringen ontrouw, nam vreemde, Chineesche, Mangkasarsche, Balineesche elementen in zich op, en kan, hoewel vastheid van kleuren en fijnheid van teekening bewaard bleven, niet meer als zoo zuiver typisch gelden als het batik van Midden-Java. De ontwikkeling van die stelling, bestemd om elders eene plaats te vinden, is hier overbodig, te meer daar geene verhandeling over het batikken beoogd wordt. Wat het loerik aangaat bleef O. Java zich naar Midden-Java regelen, of liever behield het dezelfde kleur-samenstellingen die het gezamenlijk met Midden-Java aangenomen had; en is voor beiden het loerik de nationale dracht gebleven, al werd nu en dan eenig poleng — vooral Tjirebonsch geruit goed — aangevoerd, en door dezen of genen, dandy, bediende of handwerksman in de kampong, tot stof voor een badjoe verkozen. De echte Javaan doet dat intusschen niet; de Semarangsche timmerman of schrijnwerker die zijn geruite buisje zoo net vindt, het kocht ter wille bijv. van het levendige Tjirebonsche mangkoedoe-rood laat het wel degelijk te huis als hij des avonds eens gaat wandelen of een bezoek afleggen, verstopt het zelfs als hij dezen of genen vriend uit de binnenlanden overkrijgt. Het is niet alleen niet deftig maar ook niet nationaal, eerder bepaald anti-nationaal. Vroeger wellicht zelf uit het binnenland gekomen, weet hij zeer goed dat bijv. de Kedoeër hem, Semaranger, een „wong pesisir” een strandbewoner noemt, een eigen dialect sprekende, de „tembang pesisir”, dat de Kedoeër maar half begrijpt, omdat er te veel vreemde stadhuiswoorden in komen; in één woord als maar een halve Javaan, als iemand dien de binnenlander deels als meer ontwikkeld ontziet, en zelfs vreest. deels veracht omdat hij af en aan de ondervinding heeft opgedaan dat ook [50] hier met ontwikkeling verbastering in meer dan een opzicht hand aan hand, en goede trouw o. a. wel eens op de flesch ging. Voor hem, eenvoudig dessa-man uit het gebergte, is „wong pesisir” meer dan half synoniem met bijv. „border ruffian” uit het far-West voor den bedaarden gezeten burger uit New-England. Dat weet de Semaranger, gevoelt zich toch Javaan, en blijft daarom, hoewel allerlei goed hem gemakkelijker en ruimer en dikwerf goedkooper ten dienste staat, bij zijn nationale gestreepte goed. Voor negligé heeft hij toch reeds zijn lange chitsen huisjapon die nu eenmaal burgerrecht verkregen heeft, al bleef die dracht dan ook tot de strandvlakte, of eigenlijk de hoofdplaatsen, en daar dan nog tot de handwerkslui en kooplui beperkt; deze laatsten bovendien de eenigen die hem, nu en dan als kramers op reis, ook in de binnenlanden dragen, deels uit gewoonte meest als uithangbord.

Die uitzonderingen daargelaten en eenmaal buiten de strandplaatsen, is ook nu nog het gestreepte goed de nationale Javaansche dracht, wellicht meer zelfs dan vroeger, nu alleen de vrouwen voor hare dagelijksche dracht nog aan het effen indigo-blauw getrouw blijven, dat tegenwoordig door de mannen, zoodra zij dat maar eenigszins doen kunnen, op zijde wordt gesteld. Deze of gene gaat er nog mede uit om te ploegen, eggen of houthakken, doch verder laten allen het aan de daglooners en vrachtdragers op den pasar over. Het loerik is de algemeene dracht; de dorps- en andere mindere hoofden en alle eenigszins gegoeden dragen het, ook de hoogere en lagere inlandsche ambtenaren en hoofden, en zelfs de regenten, met dat

onderscheid alleen dat de eerstgenoemden buis en broek beide, de laatsten alleen hun buis of jasje van gestreept goed dragen met zwarte of [51] donkerkleurige effen broeken; voor de hoofden is het grootvoor de ambtenaren min of meer klein-tenue.

Tot nu toe werd door onze nijverheid weinig werk gemaakt van dat loerik. Hetgeen daarvan op Java te voorschijn kwam was min waardig goed, overschot van de Europeesche of Amerikaansche markten, met bij de Javanen niet gebruikelijke kleur-samenstellingen, hun niet aangename weefsels, daardoor weinig gewild. Toch zou het bij practische aanvatting van de zaak eene bron van zuiveren en steeds gereeden afzet kunnen worden. Doch zou daartoe vooral op de twee zoo even aangegeven punten moeten gelet worden.

Ten eerste op de *kleur-samenstellingen*, blauw, wit, rood, weinig bruin, geen geel dan alleen één draad in sommige weefsels, zeldzaam groen; en daarbij op de *breedte* der strepen. Kleur en breedte der strepen werden oudtijds in meerdere gewesten, door het toen nog geheel inlandsche bestuur, voor elk district, hier en daar zelfs voor onderdistricten en glondongs officieel bepaald en voorgeschreven, en die voorschriften nauwkeurig en streng gehandhaafd, die ook nu nog, bij overlevering bekend, vrij getrouw en algemeen opgevolgd worden, althans bij officieele gelegenheden. Bij een koempoelan is ook nu nog voor den regent of controleur één oogopslag over de bonte menigte op den aloen٢ vergaderd, genoegzaam om na te gaan of de hoofden en overige opgeroepenen aanwezig zijn; en een aardige staalkaart tevens van de kleuren der districten. Dààrmede zou rekening moeten gehouden en bijv. geen blauw met wit naar Soemo-wånå c. a., of geen rood met wit naar Moentilan c. a. moeten gebracht worden.

Ten tweede zoude op het weefsel moeten gelet worden. Het calicot-weefsel is ten eenenmale onvoldoende, kepers [52] of dergelijke weefsels zijn voor de Javaansche kleeding weinig geschikt; zij zitten niet gemakkelijk, vallen niet net, *en* ook, dit is het grootste bezwaar, de strepen die onvermijdelijk in het goed geweven moeten zijn — goed met gedrukte strepen zoude onverkoopbaar blijken — kunnen er niet in gebracht worden. Het goed zoude vierkant geweven doch ketting en inslag even sterk moeten zijn, daar de Javanen de mouwen uit de breedte en niet uit de lengte van het goed nemen. De strepen van het lijf vallen vertikaal op en neêr, die van de armen eveneens als de armen horizontaal uitgestrekt zijn, en loopen dus horizontaal als de armen aan het lijf gesloten zijn. Over het algemeen moet het weefsel veel sterker zijn; zoo heel fijn is niet noodig, doch de Javaan is vooral op sterk gesteld. Ik ging de tegenwoordige voortbrengselen van onze katoennijverheid eens na, en vond daarbij geene aan het aangegeven doel beantwoordende weefsels. De fout ligt m. i. zoowel in het spinnen als in het weven. Bij het spinnen zoude de draad vaster ineen gedraaid, bij het weven de draden van schering en inslag beide beter en nauwer aan elkander moeten geslagen worden, en zou daardoor denkelijk die eigenaardige vastheid verkregen worden die de Javaansche weefsels kenmerkt. Wel wordt daartoe eigengesponnen draad gebezigd, doch ook veel Europeesch gesponnen garen, dat dan echter vóór het weven op allerlei wijzen toebereid, met was, pidjer, damar, aluin of verfstoffen behandeld, nu en dan zelfs nog wel eens wat vaster ineen gedraaid wordt, en daarna een weefsel levert bijna even sterk als dat met eigen gesponnen garen. En dat het laatste sterk is, sterker dan alle gelijksoortige Europeesche weefsels, kan ik uit eigen ondervinding getuigen na het langdurig gebruiken, op lastige tochten en zware jachten, van een jachtpak van echt Javaansche [53] blauw en witgestreepte teloe-limå (drie op vijf) nadat alle mijne Europeesche jacht- en reiskleederen, van welken aard ook, tegen de hindernissen van jacht en berg- of boschbezoek niet bestand waren gebleken. Van de bedoelde Javaansche weefsels zijn monsters aanwezig in het koloniaal museum der Maatschappij van Nijverheid. Ook wij kunnen dergelijke weefsels voortbrengen, op dezelfde getouwen reeds nu aanwezig; noch het beter ineenwerken van het weefgaren, noch het vaster ineenweven van de stof leveren overwegende bezwaren op.

Van af Tjirebon voert het geruite goed — poleng — den boventoon tot aan Banten, waar het gestreepte loerik weêr meer voor den dag komt. Omtrent het poleng heerschten vroeger geene zoo vaste regelen als omtrent het loerik; ook konden de Soendaneezen niet zoo goed over weg als de Javanen met het verven van katoen aan het stuk, terwijl hunne geverfde garens, vooral rood en paars, bijna even vaste, zij het dan ook minder levendige, kleuren als die van de Javanen kregen.

Door al deze oorzaken ontstond grooter vrijheid en meer afwisseling van kleur- en tintsamenstellingen in het poleng[131], ruimer keus, meer toenadering tot de voortbrengselen van onze nijverheid, en vervalt daardoor o. a. het bezwaar van het loerik, dat namelijk dit of dat weefsel uitsluitend voor dit of dat district moet dienen. Alleen zou ook hier op het weefsel moeten gelet worden.

De proef zou dus in de Soenda-landen gemakkelijker te [54] nemen zijn. Werkelijk vonden reeds af en aan te Buitenzorg, tijdens mijn verblijf aldaar, eenige partijtjes half wollen goederen, schotsbont geruite weefsels, een vrij goed onthaal. Wel waren de nemers er later niet zeer tevreden over, toen het zoo veel spoediger versleten was dan zij gewend waren, doch ... de latere partijen gingen zoo veel goedkooper, en zij namen het op nieuw.

Kortom ik geloof dat onze nijverheid de moeite om zich goed op de hoogte te stellen van loerik en poleng, en den invoer van soortgelijke goede en geschikte weefsels, met een ruimen afzet beloond zoude zien.

Eigenaardig moge hier nog de vermelding eene plaats vinden van eene soort van fijn weefsel, effen rood met ruiten van donkerder rood, en met een witten of wit geruiten of gestreepten rand, of met een ruitwerk van wijd uiteenstaande zeer smalle witte strepen, waardoor het roodgeruite goed in groote vakken wordt gedeeld; de lichtere en donkerder roode ruiten en de witte strepen of wit en rooden rand alles bij het weven verkregen; dus eene soort van poleng, en daarin nog vrij wat afwisseling, hoewel ze allen in de verte op elkander gelijken. De geweven stof wordt daarna op eene eigenaardige manier met damar en was opgewerkt, geperst, daarna geglansd. Die weefsels zijn uitsluitend bestemd om als kain pandjang door vrouwen, of als halve kain (tot aan de knie) door mannen gedragen te worden.

De vervaardiging er van is, even als het batikken in Midden- en Oost-Java, een liefhebberij werk van de inlandsche meer aanzienlijke vrouwen in de Soenda-landen. Een handelsproduct wordt er niet mede beoogd, al wordt [55] het nu en dan eens verkocht, en blijft de vervaardiging er van dan ook hoofdzakelijk beperkt tot de woningen der gegoeden, van waar die poleng's als geschenken hunnen weg verder vinden. Die bewerking is niet tot Java beperkt, doch met geringe afwijkingen ook buiten Java, vooral op Mangkasar, Bima, Z.O. Borneo en tot op Sumatra (Palembang) inheemsch. De Javanen, bij wie batik de hoofdzaak blijft, zijn er het het minst ver in; de mooiste voortbrengselen in dit soort van poleng die ik zag waren van Buitenzorg. Het is een eigenaardig voortbrengsel, fijn van weefsel, ijzersterk en net, doch eentonig en van geen genoegzaam algemeen gebruik, om zelfs bij den best gelukten namaak er een ruimen afzet van te voorzien; hier dan ook alleen vermeld, omdat het vrij na aan ons onderwerp verwant was. Ook van die weefsels zijn monsters aanwezig in het meer genoemde Koloniaal Museum te Haarlem.

En hierbij aan het einde van deze schets een woord omtrent dat museum dat, hoewel nog niet lang geleden en meest uit particuliere bijdragen, voor het grootste gedeelte uit Indië, bijeengebracht, toch reeds tot eene groote mate van volledigheid geraakte, zóó zelfs dat uit den vreemde (uit Engeland) commissiën overkwamen om de inrichting na te gaan, ten behoeve van

---

[131] o. a. worden groen en geel, op Java zoo goed als doodgezwegen, daar veel gebruikt.

dergelijke inrichtingen elders; een museum, waaromtrent onze Maatschappij van Nijverheid niet alleen bij hare jaarverslagen, maar telkens als zich daartoe de gelegenheid voordoet, het een en ander mededeelt, er de aandacht op vestigt; dat dan ook door de leden van ons Vorstelijk huis met belangstelling bezocht en in zijne uitbreiding werd gadegeslagen, dat allengs zelfs in het buitenland bekend werd, (getuige o. a. de veelvuldige bezoeken van vreemdelingen), en dat toch juist bij ons Nederlanders [56] nog bijna geheel onbekend en onopgemerkt bleef.

Het behoort geenszins tot mijne aangenaamste ondervindingen, na mijne terugkomst in het vaderland, dat het aantal van hen die, daarover gevraagd —, (en ik ontmoette en sprak met velen) —, met het bestaan van dat koloniaal museum geheel onbekend waren, verre het aantal overtrof van hen die er wat van wisten, laat staan die het bezocht hadden. Intusschen dat is nu eenmaal zoo. Transeat cum caeteris!

En hiermede genoeg. Ten slotte de wensch dat onze nederlandsche nijverheid de geheele aangelegenheid, waarvan in het bovenstaande het een en ander werd medegedeeld nog eens in al zijne onderdeelen moge nagaan. Het zou dunkt mij zoowel voor Nederland als voor Indië niet anders dan voordeelig zijn. En ook dat zij niet met te groote minachting moge neerzien op de Javaansche ververij met hare nu en dan wel wat omslachtige en vreemde vormen, doch waarmede intusschen meermalen uitkomsten verkregen worden die de meeste naar Indië uitgevoerde proeven van europeesche nijverheid, wat vastheid en degelijkheid van kleur betreft, achter zich laten. En een woord van dank aan onzen Javaanschen onbekenden vriend voor zijne nuttige verhandeling. [57]

BIJLAGEN.

Omschrijving van de batik-voorbeelden aanwezig in het Koloniaal Museum te Haarlem van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid;

met vermelding van de namen van het batik; en voor zoo verre bekend de woordafleiding, beteekenis en andere bijzonderheden.

A. ZOOÖLOGISCHE ONDERWERPEN.

a. Zoogdieren.

Trenggiling wesi. De trenggiling is de Javaansche miereneter (manis javanica) met (ijzerharde) schubben. Dit laatste tot verduidelijking van de denkelijke herkomst van het bijvoegsel *Wesi* bij den naam van deze diersoort. De meesten hechten echter geene bepaalde beteekenis aan dit batikpatroon, noemen het zoo omdat die woorden door gewoonte nu eenmaal zoo bij elkander hooren.

Het batik moet de eigenaardige teekening weergeven door de schubben van den miereneter gevormd, die schuins (ruitvormig) over elkander liggen.

b. Vogels.

Peksi brondol. Peksi is het Krâmâ van manoek; de mij opgegeven namen waren de pasar-namen, doch natuurlijk, ter wille van de deftigheid, ten mijnen behoeve zoo mooi mogelijk Krâmâ gemaakt, soms op het gevaar af van onherkenbaar te zijn. Die gewoonte van, of liever (bijna instinktmatige) aandrang tot vormen van Krâmâ-woorden heerscht ook, als bewijs van deftigheid en opvoeding, [58] bij het samentreffen van onderling vreemde of oppervlakkig bekende koopvrouwen, pasar-bezoekers en dergelijke[132].

28

Ook ten opzichte van al de volgende benamingen zij hier opgemerkt dat bij die verkoopsters pasar-bezoekers, pepârâ's enz. enz., de eigenlijke beteekenis der benamingen op den achtergrond geraakte, en in hunnen geest aan de benaming zich alleen het denkbeeld vastknoopt van een zeker soort van batik, en bijv. hier de ruiende, kale, geplukte vogel evenals in het vorige, het schubdier, als batik-patroon, alleen eene zekere soort van ruitvormige teekening aanduidt.

Peksi menjoerâ, of ook wel Majoerâ, is de pauw; eigenlijk een Kawi-woord, voor het dier zelf alleen in de wajang-verhalen doch in het dagelijksch leven niet meer in gebruik, wel als batik-teekening, ook als gamelan-deuntje, en zelfs om de daarbij behoorende eigenaardige manier van bespelen aan te geven.

Merak ngigel, de pronkende pauw.

Merak mengara moet eigenlijk beteekenen de trotsche pauw, of een synoniem zijn van . Ware beteekenis mij niet duidelijk geworden.

Ajam poeger, de klokhen.

Pitik, anak-ajam, het kuiken. [59]

---

[132] En eigenlijk is niemand vrij van die hebbelijkheid om, te pas of te onpas, luk of raak, naar Krâmâ-vormen te trachten, zoowel de koelie, die mij mededeelde dat zijne kameraads, de kontjâ-*koenten*, al vooruit waren, als het dessahoofd die mij toeriep dat de *seganten* al op het bosch waren. En daardoor niet alleen mij aan eenen ongewonen vloedgolf uit zee (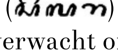) deed denken, maar ook het distriktshoofd, die, bang voor eenen dergelijken nu en dan onverwacht ontstaanden golf, tot schade voor onzen jacht, het sein tot ontruiming van het bosch gaf Wel heeft het Polynesische Ngoko asoe een gewonen Indischen Krâmâ-vorm segawon, doch was die onzen vriend niet mooi genoeg tegenover den kangdjeng bendârâ En toen mijn oude anders op zijne woorden zoo kieskeurige kennis de djaksa van Salatiga, kwam aanzetten met de *perklantoen* van een beklaagde, bemerkte ik dat dat reeds eenigen tijd geleden ontkiemde woord als Krâmâ-vorm van *perklaring* — de gejavaniseerde Hollandsche *verklaring* — in den omtrek al vrij wel burgerrecht had gekregen, zelfs reeds vrij verre voortgeplant was.

Peksi gentajoe. Een vogel mij tot nu toe alleen uit wajang-verhalen bekend, te luchtige gegevens voor wetenschappelijke bestemming.

Volgens den ouden Rekså di Poerå zou het een vroegere naam zijn geweest van den kepodang, den Javaanschen wielewaal (Oriolus Horsfieldii).

Peksi kendoľ, ook wel peksi kendol. Eene muscicapa-soort met zeer eigenaardige vlucht. Met wat speelruimte en goeden wil is deze pasar-etymologie aanneembaar voor den naam van onze batik-teekening; die naam zelf echter niet zeker, daar diezelfde teekening op andere plaatsen heet peksi koentoel — collectieve naam van drie soorten van witte reigers, de arde alba, intermedia en garzetta.

Peksi- of boerong-bango. De bango, de ciconia javanica of capillata van Temminck; de Javaansche congener van den maraboe van het vaste land van Indiê, en aan wien later de eer te beurt viel van geheel alleen, en onder den eleganten naam van cranopelargus, een ondergeslacht te vormen van de Leptopiloi, in 1831 door Swainson aan het geslacht Mycteria van Linnaeus onttrokken.

Dit alles tevens tot meer algemeene inlichting omtrent een vogel die in allerlei epische en fabelachtige verhalen van de Javanen en door bijkans geheel Indië voorkomt, die meer nut doet dan algemeen vermoed wordt, en die toch bij onze Europeanen zoo goed als onbekend is, eenigen uitgezonderd die weten dat onze voorvaderen hem dominee noemden.

c. Kruipende dieren.

Boeloes angrem, de stilzittende schildpad. De trionyx stellatus en subplanus heeten op middel-Java beiden boeloes. Angrem beteekent wel zitten broeien, bijv. van een vogel, doch ook, bij een schildpad, slang, visch en dergelijke, onbewegelijk hier of daar in een schuilhoek op de loer zitten, hals en kop ingetrokken, doch gereed om vooruit te snellen naar de eene of andere voorbijkomende prooi.

Någå temålå of, volgens het opschrift in Holl. karakters op het voorbeeld in het museum, någå tatmålå, eigenlijk als toestandswoord (toemålå van tålå), de slang in zijn hol of die zich ingegraven heeft, doch vroeger oogenschijnlijk de Javaansche volksnaam voor [60] den Python bivittatus, later ter wille van zijne voorliefde voor water oelå såwå[133] genoemd, en wiens oude naam tegenwoordig alleen voortleeft bij het batik en in de dessa-wajangvertooningen, waarin hij, door toedoen van den dessa-dalang, die zijn gebrek aan akademische opleiding vergoedt door ruimer den teugel te vieren aan zijne verbeelding, meer en meer een fabelachtig gedrocht werd. Datzelfde lot viel hem trouwens ook te beurt in de Javaansche „Moeder de Gans", waarin hij gezamenlijk met den *Bango* nog al een ruime rol speelt. Tegenwoordig vermoeden weinigen meer dat de oude någå toemålå en de tegenwoordige oelå såwå eigenlijk identiek zijn.

Intusschen is het opmerkelijk, en eigenaardig tevens, dat de Python reticulatus, een over ruimer gebied heerschende bloedverwant van den Javaanschen oelå såwå, in de meeste streken, waar hij voorkomt oelar patola heet[134], welk laatste woord van hetzelfde Sanskritwoord (tala een kuil of hol enz.) is afgeleid als het Javaansche toemålå; terwijl de beteekenis van dat woord, als in verband met den winterslaap van de pythons, tijdens het droge jaargetijde in holen in den modder verscholen, bij overlevering, en nu meer dan minder omhuld, meestal nog bestaat; verklaarbaar zoo lang het afstammelingen van Indo-Maleijers en Mikronesiërs betreft, minder

[133] Niet te verwarren met den oelå sawah, den „slang der rijstvelden, de Acrochordus javanicus. Såwå daarentegen is een wel wat verouderd woord dat (onder meer) water beteekende, later het water om vermaarde krissen in te temperen of te baden. Volgens anderen heeft onze python zijnen naam te danken aan eene slingerplant (Entada?), dan wel aan een boom (Mimusops?) die beide dien naam dragen. Van deze laatste woordafleidingen, beide onzeker, bestaat voor de eerste eenige mogelijkheid.

[134] Oelar is het Maleische, oelå het Javaansche woord voor slang.

duidelijk zoodra zuivere Polynesiërs en Melanesiërs in het spel komen. Nogmaals een schepje palaio-ethnographische *rubbish* voor den „schiebkarren” van Prof. B.

Någå råjå, de groote dikke slang. (ꦤꦒ oud-Kawi-woord voor ꦈꦭ.

Någå sasrå, nogmaals eene slang; ditmaal uit de tweede hand, [61] daar de batik zijn naam ontleende aan een bijzonderen vorm van kris; eigenlijk aan de eigenaardige figuren, vooral aan de hiel van de kling, waardoor die krisvorm wordt gekenschetst.

San någå mij niet genoegzaam duidelijk geworden; de uitlegging dat het, als sa någå, geheel en al slangen, niets dan slangen zoude beteekenen is niet genoegzaam zeker.

B. Botanische namen.

Tjempaka moelia. Bloem van de Parkinsonia aculeata (eene Papilionacee).

Kembang mawar, Roos.

Kembang manggar, Bloemtros van de palmen (klapper, pinang enz.)

Kembang kapas, Katoenbloem.

Kembang katjiloen, Mij onbekend.

Kembang kembodja, Bloem van de Plumieria acutifolia.

Kembang tandjong lajoe, Bloem van eene varieteit van de Mimusops elengi, (eene Sapotacee).

Kembang tratee, Bloem van de Nelumbium speciosum.

Kembang glagah, Bloem of pluim van de Saccharum spontaneum, het Javaansche wilde suikerriet.

Kembang djarak bloem van den wonderboom, ricinus communis.

Kembang blanda. Welke bloem meer uitsluitend de „Hollandsche bloem” is, of als zoodanig het aanschijn schonk aan de batik-kembang blanda, is mij niet duidelijk geworden. Ook is het geen Soloosch maar een Semarangsch patroon.

Kembang gadoeng. Bloem van de Dioscorea (Helmia) hirsuta.

Loeng gadoeng. De slingerranken van dezelfde plant.

Loeng anggoer. (Ten rechte loeng anggoer). Wijngaardranken.

Kembang anggoer. Druiftrossen. Meermalen worden vruchttrossen mits nog onrijp, kembang genoemd.

Boewah anggoer dimakan oelar. Druiven door rupsen aangetast.

Kenangan dimakan oelar. Kenanga-bloemen (van de Cananga odorata, eene Anonacee) die dezelfde bewerking ondergaan.

Pager timoen (ten rechte *ketimoen*). De komkommerheg. De cucumis (spec. div.) wordt op de erven meermalen langs de heggen, ook wel langs opzettelijk daarvoor opgerichte bamboestaketsels, prieeltjes enz. naar boven geleid. [62]

Regoeloeng (of *regoeloen*). Verbastering van Trenggoeloeng, een boom, de Protium javanicum, eene Burscracee.

Regoeloeng Ngawi. Eene variëteit van de bovenstaande; algemeen zoo genoemd en geschreven. Beter ware het *trengoeloeng awi* te schrijven, daar de boom zijn naam aan zijnen meer slanken vorm en andere verwijderde overeenkomst met bamboe ontleent.

Djamboe tjopot. De uitgetrokken djamboe-boom.

Pandan iris. De gekorven of fijngesneden pandan, eene algemeene koopwaar op de pasars.

Petoeng wadjie of wadjik. De petoeng, Bambusa (Gigantochloa) aspera is de grootste en machtigste van onze Indische bamboesoorten. Hoewel wadjik nog al in gebruik is werd mij de beteekenis nooit goed duidelijk, die oogenschijnlijk is „bij de knoopen geledingen enz. gezwollen, dikker”; de kooten bijv. in de pooten heeten ook wadjik.

Poetjoek reboeng. De pas uitgeloopen nog niet open jonge bamboescheut, veel op de pasars aangevoerd tot inmaak; daar de wortel er dan nog aanzit wordt alles te zamen, de scheut met wortel en al, ook wel reboeng of boeng genoemd.

Ganggoeng-kepoendoeng. Kepoendoeng-loof.

Alas-an. Als boschloof dooreen gestrengeld.

C. NAMEN ONTLEEND AAN TUINBOUW, HUISRAAD.

Kepettan ontleende zijnen naam aan eene eigenaardige wijze van ineenvlechten van dungespleten bamboe, vooral voor waaiers.

Limassan. Limassan wordt eene woning genoemd mei een dak dat van den nok, die meestal ongeveer ⅕ korter is dan de woning, (bij lange loodsen is echter die verhouding anders) niet alleen langs de zijden, maar ook naar voren en achteren, hellende afloopt, in tegenstelling met de roemah kampong, het meer deftige heerenhuis in de kampong, waarvan wel het benedendak, boven de èmpèr, en zelfs nog iets hooger, rondom hellende afloopt, doch het middelgedeelte, met steiler hellende zijden, een rechtopstaanden voor- en achtergevel heeft. Woningen voor doeleinden van tijdelijken aard, bijv. een oogstfeest, eene bruiloft, groote jachtpartij enz. opgericht, zijn meest roemah limassan, naar gelang van de omstandigheden meer of min net afgewerkt. En heeft limassan daardoor, volgens den ouden Patih van Temangoeng (mijn eenige autoriteit [63] in dezen) eene min of meer algemeene beteekenis gekregen van luchtig, zomerachtig, ongekleed.

Bandji tjina, koeree, toeloep, soorten van vlechtwerk.

Bandji is in het algemeen vlechtwerk met schuin voortgaande reeksen en rechthoekige inkepingen, min of meer eene nadere ontwikkeling van het gekeperde langitan.

Belah ketoepat. Doorgesneden ketoepat, d. i. rijst in gesloten mandjes of zakjes van pandan, jonge klapperbladeren, of gespleten klapper-bladsteelen (djanoer), in waterstoom langzaam gaar gekookt; de mandjes worden zóó gevuld dat de rijst, in een kleine ruimte uitzettende, stijf ineenkookt.

D. EIGENNAMEN.

Destiro of Distiro. Verkorting van den naam van Joedistirå, den held der Pandåwå's, oudsten zoon van Pandoe, koning van Ngamertå.

Wajang Damar Woelan. De naam is herkomstig van Damar Woelan, de held van het epos van dien naam, en minstens even bekend als Joedistirå in de Brâtå-joedå.

Naga-gini. Eigennaam van de dochter van Ontåbogå en vrouw van Någå pråtålå.

Rongga Poespita. Aldus genoemd naar R. Ranggå Poespitå.

E. SAWATS.

Sawat — eigenlijk iets waarmede geworpen wordt — is bij de batik-patronen, evenals parang, een voorvoegsel, om eene geheele reeks patronen of teekeningen aan te duiden; min of meer een geslachtswoord, aan te vullen door den daarachter geplaatsten eigenlijken naam van de teekening, als soortsnaam. Van beide de woorden, sawat en parang, werd mij de beteekenis met betrekking tot het batik nimmer geheel duidelijk.

Sawat penganten. Bruidegoms- of bruids-sawat.

Sawat kembang. Gebloemde sawat.

Sawat sawiri. De beteekenis is mij onbekend. [64]

F. PARANG'S.

Parang roesak gagah. Van parang, dat ik als geslachtswoord deed kennen om eene reeks teekeningen aan te duiden, is roesak een ondergeslacht met meerdere soorten. Volgens andere zijn al de parang roesak's slechts variëteiten van éóne soort, doch heeft elke variëteit eenen eigen naam; Parang roesak gagah is daaronder de deftigste, parang roesak klitik de levendigste. Van de overige parangs is parang koesoema (gebloemde parang) de fraaiste.

Parang prang menang. Overwinning in den oorlog; ik mocht daarvan geen duidelijker beteekenis krijgen.

Parang koeroeng heet ook wel parang koeroe. Beteekenis mij onbekend.

G. NAMEN ONTLEEND AAN VERSCHILLENDE ONDERWERPEN.

Djendral minoem. De drinkende generaal. Herkomst mij onbekend. *Tjeplok bendi.* Tjeplok heet allerlei metalen, of ook wel metaal nabootsend, beslag, oplegsel, monteersel, o. a. tot versiering van wagens, bendi’s (een verwante van tilbury, buggy en sjees), en worden die figuren, meest Europeesche typen, tot batik-teekeningen benuttigd.

Trang boelan. Volle maan.

Kapal kandas. Het gestrande vaartuig.

Troentoen. De regelmatige, aaneengeschakelde volgorde.

Songå langiet, nu eens verklaard door de negen verdiepingen, terrassen, dan weder, en dat het meest, door de negen hemelen; beide uitleggingen echter onzeker, vooral de laatste. Daargelaten nog dat de woorden verkeerd staan en het eigenlijk langiet songå zoude moeten wezen (eene woordverplaatsing intusschen waarvan dit geenszins een alleenstaand voorbeeld is), heeft de Javaan tegenwoordig slechts zeven hemelen. Een voor mij onbegrijpelijk gebleven betoog van eenen ouden Javaanschen letterkundige, die den naam in verband bracht met de Tjandi Songå van den Oengaran laat ik buiten rekening. Hoe ook, de naam wordt op den pasar en bij de pepårå’s, rondventers enz. gebruikt, verkreeg burgerrecht en moge dus blijven zooals hij is.

Mari-kangen! Van Semarangsche herkomst, de aanlokkelijke uitroep die tot naam dient eveneens. [65]

Tjilatjap sarong; Voor sarong Tjilatjap. De herkomst echter onzeker.

Kapidondong. Erg trotsch. Hoe die afleiding in elkander zit weet ik niet. Kapi is duidelijk, doch dondong „dat eigenlijk dandang zoude moeten zijn” bleef mij een raadsel.

Pendelengan. Aldus genoemd naar eene bijzondere klasse van ambtenaren bij het vroegere Javaansche bestuur.

32 *Teloeken latar poetih.* Teloeken werd mij opgegeven als verbasterd van toekelan, en dus de gewonden streng garen (van op een latar petak, wit veld, witten grond.

Dan liris. Verkorting van oedan liris, de zachte regen.

Kawoeng. Kawoeng is de collectieve naam van meerdere geheel idealistische doch meest alle vrij verwarde batik-teekeningen.

Pragi pinggi mij onbekend.

Bij de verzameling zijn verder nog eenige losse teekeningen van onderdeden aanwezig, hier niet omschreven. Van de omschreven batik-teekeningen zijn eenige meer uitsluitend in gebruik bij de hoogere standen bijv. parang koeroeng, pragi pinggi, sawat sawiri,

Ronggå Poespitå, de någå’s, doch werd daar vroeger meer opgelet dan tegenwoordig.

Alleen van de overgezonden teekeningen is in deze aanwijzing melding gemaakt, en bleef die daardoor beperkt tot een onbeteekenend onderdeel van de groote menigte batik-teekeningen bij de Javanen in gebruik en behoorlijk benoemd, en waarvan eene meer omstandige studie denkelijk niet zonder eenig belang zijn zoude, ook uit andere oogpunten dan die van handelsbelang, bijv. voor woordafleiding.

Bij de verzameling behooren nog eenige stukken kain, waarop batik-teekeningen om het batikken en doorteekenen te doen zien.

INHOUD.

bladz.

Inleiding .... 5.
§ 1. De beste wijze om batik te maken .... 11.
§ 2. Verhouding van het wasmongsel voor het batikken .... 13.
§ 3. het blauwverven .... 14.
§ 4. het rood verven .... 18.
1e. de minste soga .... 18.
2e. de gemiddelde soga .... 21.
3e. de beste soga .... 22.
§ 5. het paarsbruin verwen (ketèl) .... 24.
§ 6. verven met verschillende kleuren .... 27.
1. groen .... 27.
2. hoogrood, Turksch rood (djinggå) .... 28.
3. helder blauw (biroe) .... 30.
4, paars .... 30.
5. geel .... 30.
§ 7. Namen en samenstelling van kleuren van de verschillende gebloemde katoenen (sindjang kembangan sekarran) .... 30.
1. Penganten anjar .... 30.
2. Goenoeng-sari .... 31.
3. Onengan .... 31.
4. Pandji Gandroeng .... 31.
5. Pandji woejoeng .... 31.
6. Poespå kentjånå .... 31.
7. Poespandårå .... 32.
8. Pandji pilis .... 32.
9. Klabang antoep .... 32.
10. Siwallan potjot .... 33.
11. Wajoewå .... 33.
12. Pandji balik .... 33.
13. Pandji karoengroengan .... 33.
14. Papassan mateng .... 33.
15. Genderå welandå .... 33.
16. Paree anom .... 34.
17. Majang mekar .... 34.
18. Djambee potjot of ook Pandan binetot .... 34.
19. Sindoer .... 34.
20. Banteng ketaton .... 34.
21. Paroe-paroe .... 34.
22. Kembang waroe .... 34.
23. Kembang blimbing .... 35.
24. Kembang bengoek .... 35.
25. Gadoeng melatie .... 35.
26. Koemoedaningrat .... 35.
27. Pandji lengleng .... 35.
28. Slinditan .... 35.
29. Goelå-klåpå .... 35.
30. Podang nesep sari .... 36.

bladz.
31. Gagah koentjoeng mas ..... 36.
32. Kembang kangkoeng ..... 36.
33. Mangoen Ardjå ..... 36.
Besluit ..... 37.
West-javasche wijze van blauwverven ..... 37.
„ „ „ *a.* donkergroen verven ..... 37.
„ „ „ *b.* middelsoortgroen verven ..... 38.
„ „ „ *c.* lichtgroen verven ..... 38.
„ „ „ geelverven ..... 38.
„ „ „ paars verven ..... 39.
„ „ „ *a.* helder paars ..... 39.
„ „ „ *b.* donker paars ..... 39.
Vergelijking van de West- en Middel-Javasche katoenkleuren. 39.
Bruikbaarheid der Indische verfstoffen voor de Europeesche Nijverheid. ..... 42.
Mengkoedoe tegenover meekrap ..... 43.
De kasoemba en kasoemba-kling ..... 44.
andere kleurstoffen 46
batik-patronen ..... 47.
poleng en loerik ..... 48.
Bijlage. Omschrijving van de batik-voorbeelden aanwezig in het Koloniaal Museum te Haarlem ..... 57.
Verbeteringen en drukfouten ..... 69.

VERBETERINGEN EN DRUKFOUTEN.

Evenals elk fatsoenlijk boek was ook mijn opstel bestemd om met eene „Lijst van verbeteringen en drukfouten” als slotbedrijf te eindigen.

Allengs kwam ik tot het besef dat de enkele „Lijst” niet genoegzaam was, doch, meest tot verantwoording jegens mij zelven, met eene inleiding, hoe kort ook — tevens een afscheid aan den lezer — moest aanvangen, tot toelichting van eenige eigenaardigheden die in het opstel voorkomen, en toch hunnen weg tot de „Lijst” niet vonden.

Het bepalen en aanwijzen van taalfouten, vooral spelfouten, in eenig opstel is tegenwoordig gansch geen gemakkelijke taak. Verre van ingenomen met de zoogenaamde „nieuwe spelling” had ik die op eerbiedigen afstand links laten liggen, doch struikelde reeds bij de eerste herziening van drukproeven op Semitisch gutturale ch's en dergelijke, uit m ij n handschrift zorgvuldig geweerd. Ik leidde ze beleefd ter deure uit, doch ... vond ze in eene volgende proef weder terug. Ik verbeterde, mijn zetter verbeterde mij, ik hem — hij-zelf en de post hadden er het meeste last van. Eindelijk besprak ik de zaak met den Uitgever, werd natuurlijk niet overtuigd, doch besloot „te Rome te doen als de Romeinen” en gaf toe aan zijn betoog omtrent de wenschelijkheid der aanname van de „nieuwe spelling” ook voor mijn boekske, onder voorwaarde echter dat hij dan ook het vaderschap van de daarin aangenomen spelling geheel zoude overnemen. Ik ben dus van alle verantwoordelijkheid dienaangaande ontheven.

Het Javaansch zag ik zelf na; geen zware taak, daar ik reeds in de eerste proeven, dank zij de geoefendheid der zetters bijna geen fouten vond. Ten opzichte van de met Hollandsche karakters geschreven Javaansche woorden zij aangeteekend dat voor de en geene Hollandsche typen aanwezig waren en dus de gewone *d* en *t* zijn gebruikt.

Voor de plantennamen werden die genomen welke, tot op mijn vertrek, in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg gebezigd werden, en in den „Catalogus van [70] 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, door I. E. Teysmann en S. Binnendijk", en latere eveneens in ons Indië nog al verspreide en nageslagen werken bijv. de lijst en het plantkundig woordenboek voor Ned. Indië van Dr. G. J. Filet, enz. enz. opgenomen zijn, daardoor voor het beoogde doel het meest aangewezen, met voorbijgaan der latere, den zaakkundigen toch bekende, veelvuldige synoniemen.

En ook hierdoor vervalt veel van wat anders als fout gerekend zou kunnen worden.

Enkele e's, achter opene i's aan het einde van lettergrepen ingeslopen, bleven onverbeterd, bij de herziening der proeven over het hoofd gezien.